

мед.

ПСИХОЛОГИЯ

2'82

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

С. Гановски — председател

Членове

Хр. Бонев, К. Василева, В. Вичев, Е. Генова, Ф. Генов, М. Драганов, З. Иванова, Г. Йолов, Д. Йорданов, И. Косев, Л. Павлов, Г. Пирлов, Б. Първанов

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. С. Гановски — главен редактор, чл.-кор. проф. Г. Пирлов — зам.-главен редактор, проф. д-р Ф. Генов — отг. секретар.

Членове: ст. н. с. А. Петков, ст. н. с. д-р К. Златарев, ст. н. с. Т. Трифонов, Кр. Крумов, Хр. Костадинчев

Редакция: Ссфия, стадион „В. Левски“, тел. 86-51, в. 477. Дадена за набор на 5. III. 1982 г., подписана за печат на 26. IV. 1982 г.

Печатница „Георги Дмитров“ — София, кл. 2, пор. 7316

ОРГАН НА ДРУЖЕСТВОТО НА
ПСИХОЛОЗИТЕ В БЪЛГАРИЯ
КОЛЕКТИВЕН ЧЛЕН НА СНР

2 — 1982
ГОДИНА X

СЪДЪРЖАНИЕ

1. * * * — Виден учен и общественик — акад. Сава Гановски на 85 години 66
2. Ф. ГЕНОВ — Психически бариери при внедряване постиженията на техническия прогрес 74
- Обща и социална психология**
3. Б. Ф. ЛОМОВ — За изследване законите на психиката 82
4. Г. МАДЖАРОВ — Динамика на психическите състояния в туристическата група 93
- Педагогическа и възрастова психология**
5. Р. ДРАГОШИНОВА, Т. ТАТЬОЗОВ — Особенности на мисленето през ранна детска възраст 99
6. Е. ГЕОРГИЕВА, А. АТАНАСОВА — Овладяване на психо-педагогическата рефлексия — необходимо условие за осъществяване на учебно-възпитателната дейност 103
- Психология на труда**
7. ИВ. ЕВТИМОВ — За техническите способности на учениците от първотрети клас на ЕСПУ 109
- Медицинска и спортна психология**
8. С. ПЕНЧЕВА — Хемисферна латерализация за форми при здрави лица и при болни с огнищни мозъчни увреди 113
9. Ю. МУТАФОВА, С. ИВАНОВ — Общуване и взаимодействие в спортния колектив 119
- Критика и библиография**
10. Г. ВАСИЛЕВ — Относно някои съвременни буржоазни психологически възгледи за личността 124
- Научен живот**
11. В. ТОПАЛОВА — Общото събрание на Европейската асоциация по социална психология 130
12. * * * XX международен конгрес по приложна психология 136

PSYCHOLOGY

Official journal of the Bulgarian
Society of Psychology
Sofia, V. Levski Stadium

ВИДЕН УЧЕН И ОБЩЕСТВЕНИК АКАДЕМИК САВА ГАНОВСКИ — НА 85 ГОДИНИ

Нашата общественост тържествено ознаменува един забележителен юбилей — 85 години от рождението на видния български учен и общественик — академик Сава Гановски.

В продължение на повече от 70 години той е в челните редици на партията и народа както в борбата срещу фашизма и капитализма, така и в строителството на социализма. През този период, като верен и дисциплиниран войник на Българската комунистическа партия — със слово, с перо и с оръжие в ръка той неуморно се бори за разпространение на идеите на комунизма, за победата на социализма. Той е всепризнат учител по марксизъм-ленинизъм на много поколения революционни кадри.

Академик Сава Гановски е виден деец на комунистическия идеологически фронт. Повече от 60 години той непрекъснато полага усилия за по-нататъшното творческо развитие на марксистко-

ленинското учение. Страстно го защитава от всякакъв вид опортюнисти.

Академик Гановски е известен у нас и в чужбина като виден общественик. Той е един от малцината български учени, получили международно признание. Нашата научна общественост познава и цени С. Гановски заради неговите научни приноси във философията, социологията, педагогиката и психологията. Това му дава възможност да изследва човека и социалните процеси комплексно от позициите на вече посочените науки.

Академик Сава Цолов Гановски е роден на 1 март 1897 г. в село Кунино, Врачански окръг. Произхожда от многолюдно прогресивно семейство. Като ученик във Врачанската гимназия той се включва в революционното младежко движение (1911 г.). От тогава той посвещава изцяло своя живот на борбата на партията, работническата класа и трудещите се за победата на социализма. По време на Първата световна война развива активна антивоенна дейност. През 1917 година заедно със свои другари организира издаването на вестник „Правда“, като орган на „работническите, селските и войнишките съвети в България“. В излезлите, макар и два броя, се пропагандира ленинският курс за превръщането на империалистическата война в гражданска. За тази дейност е подведен под съдебна отговорност с искане за смъртна присъда, но поради непълнолетие го осъждат на 15 години затвор. През 1918 година е приет за член на БРСДП (т. с.) и участва дейно в работата на партията в

Червенобрежкия край. През 1919 година става студент и през 1922 година завършва специалността „философия“ и „педагогика“ в Софийския университет.

В периода 1920—21 г. С. Гановски е секретар на младежката организация в Подуяне, участва в комисията по осиновяването на съветските деца, в нелегалната военна организация, в пропагандистката работа на партията, профсъюзите и младежкия съюз — ръководи ученическите кръжоци, член е на младежкото ръководство в София (1922 г.). През 1923—1928 г. специализира по философия и педагогика в университетите в Хале и Берлин в Германия. Член е на Германската комунистическа партия и секретар на българската студентска комунистическа група в Хале.

Сава Гановски е един от основателите и ръководителите на студентския съюз (НАРСТУД), който започва непосредствено след 9 юни 1923 година. Това е и първата антифашистка единократно организирана организация от комунисти, земеделци, анархисти, някои социалдемократи, радикали и безпартийни студенти. През 1925—28 година С. Гановски е секретар на българската партийна група в Берлин. Изпълнява важни поръчения на В. Коларов и Г. Димитров, взема участие и във Втората партийна конференция в Берлин (декември 1927 — януари, 1928 година).

По решение на партията през 1928 година С. Гановски заминава за СССР, където постъпва в Института за червена професура в отдела по философия. Става член на КПСС.

След завършването на Института за червена професура постъпва на работа в Института „Маркс, Енгелс, Ленин“ и е завеждащ катедра по марксизъм-ленинизъм във висше учебно заведение в Москва.

През 1931 година се завръща в България и веднага разгръща голяма легална и нелегална дейност на политическия, профсъюзния и идеологическия фронт. Участва в ръководството на учителската профорганизация, съюза на трудово-борческите писатели, в агитпропа на Централния комитет на партията, секретар е години наред на партийната група на писателите и журналистите. Взема най-активно участие в редактирането и издаването на редица списания и вестници, като „Народна просвета“, „Учителска борба“, „Народна трибуна“, „Съвременна мисъл“, „Научен преглед“, „РЛФ“, „Кормило“ и други, в които се воюва за ленински етап на идеологическия фронт, в теорията и практиката. През 30-те години излизат от печат следните важни негови трудове: „Основни направления във философията“ (1931 г.), „Педагогически албум“ (1935 г.), „Из философията на Възраждането“ (1939 г.), „Основни закони на научната философия“ (1940 г.), „Кратка история на философията от древността до най-ново време“ (1941), „Природа и общество“ (1941 г.) и други.

Заради антифашистката си дейност е преследван от фашистката власт, многократно е арестуван, затварян, малтретиран, интерниран и прекарва повече от две години и половина в концентрационен лагер. През месец април 1944 година става партизанин с 18 души от родното си село Кунино и се включва в отряда „Г. Бенковски“ от XI Плевенска военно-оперативна зона, на която е избран за зам.-политически комисар и член на окръжния комитет на БКП.

Веста, че „червеният професор“ е станал партизанин, оказва много положително въздействие върху антифашистките сили в страната. Няколко дни преди Девети септември, по нареждане на партията, Сава Гановски идва в София в Щаба на партизанското движение. На седмия ден от Девети септем-

ври по нареждане на партията и правителството той изпълнява важни поръчения. Изпратен е като пълномощник на правителството, за да спре отстъпващата българска окупационна войска от Югославия. Спира в Пирот и формира временен фронт срещу очакваното настъпление на немците срещу София. След това го изпращат за уреждане на отношенията ни с гръцките демократични сили в Тракия и Източна Македония и съдействува за организирането на евакуацията на нашата армия от там. И двете сложни и трудни задачи са изпълнени с успех.

След народната победа Сава Гановски е един от най-активните строители на социализма в нашата страна. Заема редица отговорни държавни, партийни и обществени постове. От 1953 година Сава Гановски редовно е избран за член на ЦК на БКП и за народен представител. Бил е директор на печата, посланик, завеждащ отдел в ЦК на БКП, заместник-министър, министър, председател на Народното събрание, директор на Института по философия и др.

През 1951 година заради своята учебна и научна дейност е избран за редовен професор в Софийския университет, а през 1952 г. — за редовен член на Българската академия на науките. Член е на Академията на науките на СССР, ГДР, ЧССР и СРР.

Сава Гановски е председател на Дружеството на българските психолози и главен редактор на първото психологическо списание у нас „Психология“. За своята неуморна и предана служба на народа той е награждаван 6 пъти с орден „Г. Димитров“, „Герой на социалистическия труд“, „Герой на Народна република България“, носител е на Димитровска награда „Народен деятел на науката“ и други. Той е носител и на високия съветски орден „Октомврийска революция“.

Академик Сава Гановски е първият председател на Международната федерация на философските дружества из средите не само на философите от социалистическите страни, но и из средите на представителите на диалектическия и историческия материализъм.

В богатата и многостранна научна и обществена дейност на академик Сава Гановски особено ярко се откроява неговата последователност, настойчивост и творческо пропагандиране на марксистко-ленинските идеи и неотстъпващата борба за тяхното прилагане в дейността на партията и в борбата на народа, за победата на социализма. Особено големи са неговите заслуги в борбата за ленинизацията на идеологическия фронт, за ленинизацията на комунистическата ни партия.

Още през 1927 г. в партийния теоретичен орган списание „Комунистическо знаме“ се появи неговата статия „Ленинизъм и диалектика“, в която той обосновава необходимостта от бързо и цялостно преустройство както на идеологическия фронт, така и на комунистическото движение в България на ленински основи. В нея се обосновава възгледът, че ленинизмът е нов етап в развитието на марксизма, че „най-сигурно лечебно средство срещу грешките и недъзите в миналото и настоящето на партията, както и най-верният ни помощник за правилното решение на задачите на настоящето и бъдещето — това е ленинизацията на нашето целокупно движение“.

По-късно в статията си „Диалектическият материализъм и литературата“ (РЛФ, 1932 г., бр. 61) той обосновава необходимостта от ленинизация и в областта на литературата, литературната критика и теория. В книгата „Основни направления във философията“ (1934 г.) Сава Гановски обобщава всичко онова,

което е публикувал за ленинския етап във философията и се опитва да осветли основните въпроси на философията от позициите на ленинизма.

Във всички свои разработки, които надхвърлят цифрата 1000, той се изявява като войнстващ публицист. Със своето перо, с пламенното си слово своевременно откликва на актуалните проблеми и събития, които имат значение за партийната и народна борба срещу фашизма и капитализма, а така също и за строителството на социализма. Те са единство на теория и партийна практика. Трудовете на С. Гановски не са самоцелни. Те са обусловени от проблемите на партийната практика и са предназначени не само за нейното осмисляне, но и за изменението ѝ.

Особено активна е неговата дейност на идеологическия фронт и след победата на 9 септември 1944 г. Статиите на С. Гановски за културната революция, за интелигенцията, по проблемите на свободата, личността при социализма и други, както и трудът за общественно-икономическата формация и мирното съвместно съществуване (1962 г.), в който научно доказва възможността да се осъществи ленинският принцип за мирно съвместно съществуване между страните с различен обществен строй, изиграха важна роля в по-нататъшната ленинизация на идеологическия ни фронт.

Наред с проблемите на философията, в трудовете на академик Сава Гановски намират широко място и тези на педагогиката. Той води борба срещу буржоазните и реакционни теории в областта на педагогиката и възпитанието. Доказва, че само в условията на социализма се създават условия и предпоставки за истински и всестранен разцвет на личността. С. Гановски разглежда процеса на обучението и възпитанието като двустранен процес на диалектичното взаимодействие между възпитаник, учител и ученик. От педагогическите изследвания особено значение имат разработките на тема: „Ленин творчески разви марксистическата педагогика“ (1960 г.) и „Влиянието на Октомврийската социалистическа революция върху педагогическата теория и на практика в нашата страна“ (1957 г.).

Той ратува и даде своя принос в преустройството на образователното дело у нас в съответствие с потребностите на социалистическото строителство.

Борбата на партията на идеологическия фронт изискваше не само разработката на актуални философски и педагогически, но и на психологически проблеми. Голяма е заслугата на Сава Гановски в борбата срещу идеологическата психология и поставянето на психологическата наука на диалектико-материалистически основи. Интересът към психологическите проблеми се появяват у него още като ученик. Като наблюдава как участващите представители на буржоазните партии в изборните борби си служат с лъжата и измамата, у него се възбужда гняв и недоволство. Той се заема с разработката на доклад на тема: „Социалните и психологически основи на лъжата“ (1914). Към този проблем той се връща и по-късно през студентските си години, като разработва доклада „Лъжата и истината в изборите“ (1918 г.). Отговорникът за научната пропаганда в Софийското младежко дружество — Сава Гановски изготвя и изнася много доклади. Сред тях е и докладът на тема: „Локализацията на умствените способности според Сеченов“ — (1921 г.). В него той защитава материалистическото разбиране на Сеченов за психиката на човека. Като студент по философия и педагогика той проявява особен интерес към проблемите за възпитанието на новата личност.

Във връзка с образователната реформа на Стоян Омарчевски излиза с

доклад на тема: „Трудово-занаятчийска и политехническа подготовка на учащите се“. За втория си университетски изпит разработва тезата „Навикът, привычката и тяхното възпитание“ (1922 г.) Дейността на Сава Гановски за утвърждаване на ленинизацията на идеологическия фронт е свързана не само с разработката на актуални проблеми на философията, но и на педагогиката и психологията. Особено ценни за психологическата наука са неговите философски трудове, в които се разкрива значението на марксистко-ленинската философия, като методологическа основа на частните науки, в случая и на психологията.

През 1928 година в сп. „Народна просвета“ кн. 5—6 се появява неговата статия „Научен преврат в областта на психологията“. В нея се разкриват причините за успехите на науката в СССР. Убедително доказва, че психиката на отделната личност може да се разбере и оцени само ако се разглежда във връзка със социалната среда. Този диалектико-материалистически подход при изследване и тълкуване на психическите явления има основно методологическо значение за превръщане на психологията в истинска наука. В тази статия С. Гановски разкрива ролята на психологическата наука като свързващо звено между естествените и хуманитарните науки. Той посочва значението на два методологически принципа на марксистко-ленинската философия, които намират приложение в психологията. Първият е този за първичността на материята, за психиката като свойство на високоорганизираната материя — мозъка. Вторият е за детерминизма на човешкото поведение от социалната среда. Като се позовава на развитието на психологията в СССР, той подчертава значението на единството между теорията и практиката и разглеждането на човека като единно социално биологическо същество.

Сава Гановски отдава определящо значение на социалната практика за формиране на личността. В статията „Да създадем нови кадри“ (РЛФ, 1932—1933 г., бр. 105) той поставя въпроса за подготовка на нови кадри чрез единствения „университет“ — класовата борба, единството на пролетарската теория и практика: Това схващане за ролята на практиката за възпитанието на личността той развива и в други статии. Така например в статията „Комплексно обучение (опитите в СССР и у нас)“ в сп. „Народна просвета“ (1932—1933 г., кн. 8) Сава Гановски обръща внимание, че основният принцип на комплексното обучение е единството на теорията и практиката на знанието и уменията, на паметта и фантазията, на разсъдъка, сърчността, на ума и волята. В статията „Детската активност“ в сп. „Народна просвета“ (1933—1934 г., кн. 8) той посочва активността на детето като изходно начало и основа за успешното му обучение и възпитание.

В статията „Проблемата за дисциплината“, отпечатана в списание „Съвременна мисъл“ (1934—1935 г., кн. 7), Сава Гановски пише за съзнателна обществена творческа прогресивна дисциплина. Разглежда и средствата и методите за нейното възпитание в училището — училищния режим и порядък; възпитателната работа, детския колектив; културно-масовата работа с децата във от училището, а така също и обществената работа на децата, обществеността и семейството. Тези разработки са с актуално значение и днес, когато се извършва преустройство на образователното дело за подготовката на висококвалифицирани, обществено активни и дисциплинирани кадри за нуждите на социалистическото строителство.

Наред с общите методологически проблеми за преустройството на психологията на диалектико-материалистически основи, на ролята на социалната

практика за формиране на личността, Сава Гановски разглежда и някои частни проблеми на психологията. В статията „Що е памет?“ в списание „Съвременна мисъл“ (1934—1935 г., кн. 3—4) той разглежда физиологичната основа на паметта, генезис и еволюция, типове и индивидуални различия. Една от любимите психологически теми на С. Гановски, във връзка с възпитанието на новата личност, е темата за волята. В списание „Съвременна мисъл“ (1936—37 г., кн. 8) той разглежда от позициите на марксистическата психология същността на волята с оглед правилното възпитание на децата. В статията „Възпитание на волята“, сп. „Научен преглед“ (1939—1940 г. кн. I) дава определение на волята и посочва качества на творческата воля: принципност, решителност, настойчивост, издръжливост и самообладание, вътрешна организираност, способност да се завършва докрай започната работа. Сред методите и средства за възпитание на волята, особено значение той отдава на примера на хора със силна воля, на авторитета и волята на учителя, организацията на работата в класа, съревнованието между учащите, работата в детските организации, военното дело, физическата култура и спорта и други.

Формирането на новата личност е непосредствено свързано с изграждането у нея на съответен характер. Противно на Фройд, Адлер и други психолози, които посочват неговата биологическа вроденост, Сава Гановски обосновава изменчивостта на характера на детето под влияние на околната среда. Отделя специално внимание на диференцирания подход към учащите при тяхното възпитание. Подчертава ролята на психологическите разработки за повишаване ефективността при обучението и възпитанието на децата.

За възпитанието на новата личност от голямо значение е авторитетът на родителите. Затова С. Гановски в статията: „Авторитетът на родителите“ в сп. „Научен преглед“ (1940—41—42 г., кн. 2 и 3) разглежда същността на авторитета, ролята и значението му за правилното възпитание на децата. Особено внимание отделя на отрицателното влияние на различните видове лъжлив авторитет (на потискането, на разстоянието, на високомерието, на педантизма, на резоньорството, на любов към децата, на добротата с подкупи и др.). Изяснява и в какво трябва да се състои истинският авторитет.

Във всички свои разработки, било по общите методологични или частни проблеми на психологията, било самостоятелни или като част от философските или педагогическите, той популяризира достиженията на съветската психология, бори се за изграждането у нас на научната психология. Нещо повече, Сава Гановски се отнася критично към някои от възгледите и на видните съветски психолози — Корнилов и Виготски. В статията „Психологически възгледи на проф. Корнилов и Л. С. Виготски“ в сп. „Съвременна мисъл“ (1936—1937 г., кн. 5 и 6), като критикува някои от възгледите им, разкрива и методологическите основи на техните разработки.

Голяма е заслугата на С. Гановски за популяризиране на павловското физиологическо учение за висшата нервна дейност. В сборника под негова редакция „Великият учен академик Иван П. Павлов“, София, 1937 г. и в статията си „Умря бащата на физиологията“, сп. „Съвременна мисъл“ (1935—1936 г., кн. 5 и 6) се изтъква ролята на И. П. Павлов за естествонаучното потвърждение на диалектико-материалистическото разбиране на психиката като отражение.

След победата на 9 септември 1944 година академик Сава Гановски в областта на психологията и педагогиката насочва своето внимание главно върху проблемите на възпитанието на новия човек. Особено значение имат

неговите статии: „Възпитанието на новия човек — главното в идеологическата работа“, в. „Работническо дело“, бр. 120 от 30. IV. 1962 г., „Комунистическото възпитание — генерална линия на идеологическия фронт“, „Учителско дело“, бр. 37, 11. I. 1962, „Личността при комунизма“, в. „Народна армия“, бр. 4251, 1. VI. 1962, „Осмият конгрес на БКП и задачите на комунистическото възпитание“, сп. „Народна просвета“, 1963 г., кн. 8, „Марксисткият мироглед и формиране личността на война“, сп. „Армейски комунист“, 1965 г., кн. 10, „Комунистическо нравствено възпитание“, сп. „Армейски комунист“, 1967 г., кн. 1 и 2, „Октомври и проблемата за човека“, из. Института по философия, т. XVI, 1968 г., „Ленин и проблемите за човека“, Научен живот“, XIII, 1970 г., кн. 1—2, „Всестранно развитие на личността и професионалното ориентирание“, сп. „Народна просвета“, 1971 г., кн. 3 и други.

С право академик Сава Гановски се счита за един от най-големите радетели и учени в разработката на проблемите за формирането на новия човек. Това са въпроси, които са го вълнували и по които е работил още от началото на своята научна и пропагандаторска дейност и продължава и в наши дни.

Не по-малка е неговата заслуга в сплотяването на кадрите на психологическия фронт и тяхното насочване в разрешаване актуалните задачи на социалната практика.

Голяма е заслугата на Сава Гановски за издигане ролята на психологическата наука в строителството на социалистическото общество за формирането на новата личност.

В доклада пред Първата национална конференция по психология, проведена през 1972 година, той обосновава ролята и мястото на психологическата наука в светлината на приетата от Десетия конгрес на БКП програма.

Сава Гановски посочва, че в етапа на изграждане на развито социалистическо общество „Централна фигура във всички области на това общество е човекът със своя мироглед, ум, чувства, настроения, енергия и пр. От тук следва, че ролята на човека — строител, организатор, ръководител — рязко нараства.“ Това налага да се постави на по-преден план сред науките за човека психологическата наука. В този доклад Сава Гановски посочва и по-важните задачи, които следва да се решат в науката и практиката. Подобно програмно значение за психологията има и изнесенният от него доклад на Първия конгрес на психолозите в България — „Мястото и ролята на психологията в развитото социалистическо общество“, сп. „Психология“, 1977 г., бр. 6. В него се прави преценка за преустройството на психологическата наука на марксистко-ленински основи. Посочват се и постиженията на психологическата мисъл в отделните клонове на психологията. Главното, върху което обръща внимание, това са трудностите, задържащи развитието на научните изследвания и разработки. Тези трудности са преди всичко в самите психолози — „в нашия стил на мислене, подход на изследване и начин на отношение към проблемите на нашето общество и постиженията на психологическата наука в другите страни“.

Това налага дълбоко преустройство в психиката и поведението на самите психолози.

В цитирания вече доклад се посочват и основните направления за научни изследвания, за да се повиши решително социалната функция на психологическата наука в развитото социалистическо общество.

В статията „Психологията и възпитанието на социалистическата личност“, сп. „Психология“, 1978 г., кн. 6, Сава Гановски пледира „...да се засилят съот-

ветните научни изследвания в областта на възрастовата психология, педагогическата психология, съществено да се развива тяхната тематика и да се повиши теоретическото и методическото им ниво; да се съсредоточат всички сили върху основните направления на работа за решаването на най-актуалните днес задачи по възпитанието — изграждането на новия гражданин“.

В доклада пред Националната конференция по психология, проведена през 1978 г., той разглежда ролята на психологията в социалистическата организация на труда, — сп. „Психология“, 1979 г., бр. 5.

Сава Гановски обръща внимание върху задачите на психологическата наука за по-нататъшното усъвършенствуване на организацията на труда. Особено отделя на психологическите проблеми на организацията на работното място, на бригадната организация на труда, на трудовото възпитание и на ръководството. В този доклад той заключава: „Психологическата наука става все повече и повече производителна сила. Това, което психологът прави умело, компетентно, се плаща многократно. Психологическата наука не е някакъв разкош за предприятията, учрежденията и пр., а днес тя става жизнена необходимост и затова трябва авторитетът на тази наука да се издига и да се направи всичко възможно тя да заеме достойно място в нашето социалистическо строителство.“

Тези мисли на Сава Гановски за значението на психологията не са само хубави пожелания. Те са негово дълбоко убеждение. Затова, независимо от прекомерната си заетост с обществена, политическа и друга научна и организаторска дейност по философия, педагогика, социология и други науки, той отделя много време и сили за организационна дейност и в областта на психологията.

Академик Сава Гановски е първият председател на Дружеството на психолозите в България. Под негово ръководство се проведеха вече три национални конференции, а така също и първият конгрес, а сега се готви за т. г. и вторият. Той е главен редактор и на първото ни психологическо списание.

Със своя богат обществено-политически, организационен, научен и педагогически опит, той съумя да сплоти психологическите кадри от всички поколения, да ги подкрепя и насърчава в техните творчески търсения за развитието на социалистическата психологическа наука.

Ръководството на Дружеството на психолозите в България и редакционната колегия на списание „Психология“ от все сърце пожелават на др. САВА ГАНОВСКИ здраве, сили и нови успехи в научното поприще и в общественно-политическата дейност, на които той така всеотдайно служи близо 70 години.

ПСИХИЧЕСКИ БАРИЕРИ ПРИ ВНЕДРЯВАНЕ ПОСТИЖЕНИЯТА НА ТЕХНИЧЕСКИЯ ПРОГРЕС

Ф. ГЕНОВ

С цел да се установят психическите бариери при внедряване постиженията на научно-техническия прогрес бяха проведени изследвания в 43 различни промишлени предприятия. Обект на проучването бяха работници, служители, специалисти и преки ръководители. Общо са изследвани 2317 лица. От тях се изискваше свободно да отговорят на въпроса: „Кои са субективните препятствия, т. е. намиращи се у самите изпълнители или ръководители, които спъват Вашата активност при внедряване на нова техника или нова технология в предприятието?“ Всяко изследвано лице можеше да опише такива и толкова препятствия, каквито и колкото според него се срещат. С помощта на логическия синтез тези препятствия бяха сведени до 10 основни.

Установяването на техните видове даде възможност да се състави нова карта за изследване степента на значимост на срещаните бариери в отделните предприятия. Наред с метода на анкетирането с открити въпроси бяха използвани и методите на беседата, интервюто и анализа на дейността на изпълнители и на ръководители.

Направен бе опит да се характеризират различните видове бариери и да се намерят най-подходящи наименования на установените психически бариери. Потърсени са и причините за тяхното появяване и е направен опит да се посочат пътища за предотвратяване появяването или за преодоляването им.

БАРИЕРА НА НЕКОМПЕТЕНТНОСТТА

Неподготвеността на работниците и служителите да работят с новата техника, както и при въвеждането на нови технологии предизвиква у тях поява на неувереност в силите им. Това съмнение у човека, че ще може да се преустрои или да се преквалифицира или доквалифицира, на практика се явява вътрешна бариера. Тя води до колебание, а понякога може да се превърне в пасивна или активна съпротива срещу нововъведението. Тази бариера се появява като резултат на необективния анализ на предполагаемите изисквания на нововъведението и самооценката на своите налични качества и бъдещи възможности за развитие, в резултат на което работникът стига до мнението, че е недостатъчно компетентен, а и няма да може да се подготви за предстоящата работа. Затова тази бариера наричаме „бариера на некомпетентността“. Тя може да се преодолее, като работникът се запознае с изискванията на нововъведението и се обучи да работи с него още преди внедряването му.

БАРИЕРА НА НАВИКА (НА ПРИВИЧКАТА, НА ТРАДИЦИЯТА, НА СТЕРЕОТИПНОСТТА)

В продължение на много години трудещият се изпълнява почти една и съща дейност, по един и същ начин, с едни и същи средства на труда. То придобива и необходимите професионални и битови навици. Трудовата дейност се извършва без особено напрежение. Особено голяма е ролята на навиките, привычките и традициите в регулиране начина на живот на трудещия се. А. И. Херцен посочва, че „Привичката е много консервативна, . . . ста-

рото само продължава да съществува и твърдо да се държи за костите на привычката¹. Острицателното въздействие на привычките срещу новото е още по-силно, когато се отнася не до един човек, а до групи трудещи се, и особено до техните колективи.

В. И. Ленин обръща внимание, че: „Силата на привычките на милионите и десетките милиони е най-страшната сила“². Ето защо придобитите навици от тружениците в процеса на работата, изграденият трудов, а след това и цялостният жизнен стереотип представляват на практика вътрешна пречка да могат те да се ориентират, да могат да се решат и да се заемат с внедряването и да работят с новата техника или при новите технологии.

Такива пречки се явяват и в случаите, когато ще се извършват организационни промени. Нововъведенията изискват да се разрушат някои от досегашните навици, някои от старите условия връзки и да се формират нови. Нещо повече, в отделни случаи може да се наложи да се формират нови навици или почти нов стереотип. Това е свързано с разход на много нервна енергия.

Ето защо стремежът у някои хора да работят по същия начин и при същите условия е естествен. Тази психическа бариера наричаме „барьера на навика“ или „барьера на стереотипността“. Такива бариери възникват предимно у тези, които имат по-продължителен трудов стаж на една и съща работа, на едно и също място и с едни и същи хора. Такива бариери почти няма сред младежите и девойките. Не случайно те най-лесно усвояват нововъведенията и най-бързо привикват да работят при нови условия, да работят и да се борят за постигане на нови, по-големи цели.

За да се преодолее тази психическа бариера е необходимо да се убедят тружениците с помощта на разясняването в предимствата на нововъведенията, в сравнение с досега съществуващите условия и начини на работа и живот. Необходимо е да се разяснява и да се посочва ползата от нововъведенията както за отделната личност, така и за обществото. Богатството на професионални знания, умения и навици е предпоставка за по-лесно и по-ефективно преустройство. Особено полезно е, когато труженикът е овладял няколко сродни професии.

БАРИЕРА НА СОЦИАЛНИЯ УЮТ

Удовлетвореността на много труженици от досегашното им положение в труда и бита се явява също така специфична психическа бариера срещу тяхната социална активност при внедряване или даване път на новото. Те са доволни както от размера на получаваното възнаграждение, така и от начина на работа. Доволни са от колектива, в който работят, и от социалния статус, който притежават. Тези труженици се чувствуват добре и не желаят повече, защото не знаят дали новото няма да доведе до промени в досегашното им положение.

Тази бариера се проявява у някои ръководители. Те заемат длъжност, която им осигурява добро материално положение и добро социално обкръжение. Те решават добре своите материални и духовни проблеми. Създали са за себе си малък земен рай. Това може да се нарече и „кът на благоденствие“.

¹ А. И. Херцен, Избрание философские произведения, М., 1948, стр. 204.

² В. Ленин, Поли. соч., т. 41, стр. 27.

В такива случаи те се боят от евентуални промени, за да не ги засегнат. Те полагат всички усилия, за да се запази статуквото. Такива ръководители не са инициатори на новото. Нещо повече, на дело те не винаги го подкрепят.

Тази психическа бариера може да се нарече „б а р и е р а н а с о ц и а л н и я у ю т“ или „б а р и е р а н а с о ц и а л н а т а и д и л и я“. Обикновено тя възниква и действа при хора, които характеризират сами себе си по следния начин: „Аз съм скромен“, „На мен и това, което съм постигнал или което имам, ми е достатъчно“, „Не желая нищо повече от живота“ и т. н. Те не са готови да рискуват. Предпочитат спокойствието си. Наглед тази бариера не е особено голяма, но на границите на своето разпространение и по ефекта на въздействието си тя е много опасна. Нейните негативни последици се засилват от действието на механизма на психическото заразяване. Тя е в основата на проявлението на социално-психическото състояние на примирението, което постоянно или временно характеризира редица колективи. Под фалшивата маска на скромността както ръководители, така и ръководени създават социално-психологически условия, които позволяват в техните колективи да се породи, да вирее и да господства не само неинициативността, но и да не се дава път на новото, да се притъпяват стремежите и амбициите на другите да постигнат по-високи достижения или да извършват необходимите промени. Всеки, който се опита да наруши техния „уют“ или „идилия“, може да изпита върху себе си гнева на тези „скромни“ хора.

От тях не можеш да очакваш да разбиват с главите си препятствията за осигуряване на човешкия прогрес. Но те могат да се увеличат от челниците. Разясняването на социалната значимост на нововъведенията има важно значение за тяхното приобщаване към него. Не бива да се забравя, че те обикновено не са малко. Ето защо неутрализирането на тяхното пасивно противодействие има важно значение за формиране на необходимата психическа готовност в трудовия колектив за съответното нововъведение.

БАРИЕРА НА САМОСЪХРАНЕНИЕТО

Новите изменения предявяват допълнителни изисквания за по-нататъшно усъвършенстване на труженика като работна сила. Тези изисквания увеличават психическото и физическото му напрежение в работата. В такива случаи у човека се появява боязън дали ще може да издържи на новото, по-високо напрежение; дали ще може да изпълнява успешно, както досега, новите по-високи норми или по-големи планови задачи. Този страх е своеобразен израз на инстинкта за самосъхранение. У човека се появява стремеж да се съпротивлява срещу увеличаване на задълженията и на тази основа — повишаване на неговото напрежение при усвояване на новата техника или технология. Тя е характерна за най-възрастните. Умората от многогодишната работа предизвиква у някои нежелание за преквалификация, за усвояване на допълнителни знания и умения, защото е свързана с разход на допълнителна нервна енергия.

Тази психическа бариера може да се нарече „б а р и е р а н а с а м о с ъ х р а н е н и е т о“. Освен това тя може да се определи и като „б а р и е р а с р е щ у и з т о щ е н и е т о“, „б а р и е р а н а и к о н о м и ч н о с т т а“ и т. н. Необходимо е да се разясни на тружениците и на специалистите, че нововъведението от начало ще изисква по-голямо напрежение във връзка с усвояване на новото, във връзка с преустройството, но след това, когато те се усъвършенствуват, ще може с по-малко усилия да извършват повече работа, отколкото при досегашните условия.

БАРИЕРА НА КОМПЕНСАЦИЯТА

При всяко нововъведение или предстояща промяна някои хора правят оценка, от една страна, на разхода на нервна енергия, на знания и опит, и от друга — на това, което ще получат като компенсация. Тя се появява на основата на изживяване на субективната трудност, свързана с неубедеността, че допълнителните усилия и напрежения ще получат съответната материална и морална компенсация. Това психическо препятствие, което нарекохме „барьера на компенсацията“, е характерна за хора „изчислители“. Те винаги се стремят да получават повече, отколкото дават или поне да е равно. Такива хора не са готови да дадат на обществото от себе си малко повече от това, което получават. Те намират най-различни форми да произведат по-малко от това, което машините и другите условия позволяват. Тези „сметкаджии на дребно“ задържат активността и на другите. Те обаче забравят за онези социални придобивки, които получават от социалистическото общество. Затова и не се считат задължени, а това като че ли някой друг трябва да го произведе и да им го даде. Този „дребносметкаджийски“ подход чрез психическото подражаване и заразяване се превръща в негативно социално явление, което пречи да се разгръща социалната активност на трудещите се. Ако всички хора винаги са пресмятали какви материални облаги ще получат от това, което дават на обществото, то обществото нямаше да се развива непрекъснато. Нямаше да има тези огромни материални и духовни ценности, които човекът е създал. Нямаше да се достигне до много нови научни открития, нямаше да се извършат много социални революции.

В условията на социализма особено значение има духовната компенсация от новото. Това е творческата удовлетвореност от резултатите на труда. Това са социалистическите мотиви за труд. Това е социалистическата съзнателност и породената от нейната основа — социалистическа социална отговорност. Всичко това довежда до съзнателното самонатоварване и понасяне на все по-високи и по-високи психически и физически напрежения, при това и в интерес на другите — на обществото. Такава следва да бъде линията на поведението на комунистите, за които Л. И. Брежнев посочва, че те нямат друга привилегия освен тая да бъдат там, където е най-трудно.

Установяването на оптималната норма за морална и материална компенсация при големи психически и физически напрежения и на тази основа достигане високи общественозначими резултати от трудещите се е една от основните предпоставки за разгръщане тяхната инициатива, творчество и дръзновение, за извършване на големи и значими дела.

БАРИЕРА НА ВЪЗНАГРАЖДЕНИЕТО

Съмнението, че в резултат на нововъведението може да се намали възнаграждението, се явява специфичен вид психическа бариера. Тя спъва социалната активност на труженика. Незвестността за размера на възнаграждението, както и незвестността на ранга на бъдещата длъжност, която ще изпълнява, обикновено сковават неговата активност. Тази психическа бариера може да се нарече „барьера на интереса“. Тя се проявява и като „барьера на възнаграждението“, „барьера—заплата“, „барьера—длъжност“, „барьера—пост“, „барьера—социален статус“ и т. н. В основата на всички посочени разновидности на тази бариера стоят непосредствените интереси на човека.

Степента на възнаграждението и мястото, което труженникът заема в социалната йерархия, имат определящо значение за задоволяване както на неговите, така и на близките му потребности. Тези потребности са в основата на стимулацията на човешката активност. Разбира се, тази стимулация е опосредована. Обикновено човек се труди в областта или сектора в съответствие с потребностите на обществото, на колектива. Като помага за задоволяването на тези обществени потребности, чрез възнаграждението, което той получава за своя труд, обществото му предоставя възможност да се ползува от произведените и от другите материални и духовни ценности или услуги. Без това възнаграждение — без да са произведени посочените ценности от другите, не е възможно да се задоволяват потребностите на трудещите се.

С помощта на разяснителна работа трябва да се разкрие пред всеки труженник, че предстоящото нововъведение ще създаде обективни предпоставки не само да се произвежда по-ефективно, но и да се увеличи възнаграждението на отделните труженици. Разбира се, това е възможно само ако от тяхна страна е налице висококвалифицирана, организирана и съзнателна активна работа.

Необходимо е да се очертаят перспективите за израстване в професията, за израстване в йерархията и повишаване на количеството и качеството на материалните и духовните придобивки на труженника в резултат на нововъведението. Така той ще бъде не наблюдател, а активен участник при извършване на новите промени. Когато става дума за бариерата на възнаграждението, отново следва да се върнем на ролята на нематериалните стимули. Те трябва да компенсират това, което не може да задоволи материалните очаквания на труженника от нововъведението. Необходимо е да се разкрива чрез разяснителна работа обществената значимост на делото, в което труженникът участва при нововъведението. Предизвикване чувство на съпричастност в това дело е още и фактор за повишаване или бързо преодоляване на бариерата на възнаграждението.

БАРИЕРА НА СЪКРАЩЕНИЕТО

Някои работници се боят, че в резултат на нововъведенията могат да настъпят съкращения, премествания на друга работа или уволнения. Този страх за бъдещата работа става причина да се появи понякога у ръководители или изпълнители пасивна или активна съпротива срещу нововъведенията. Известно е от миналото каква голяма съпротива са оказвали работниците при въвеждането на машините. Те се съпротивляват активно и сега при капитализма, когато за сметка на внедряване постиженията на научно-техническия прогрес или поради други причини се съкращават работните места.

В условията на социалистическото общество е гарантиран труд на всички. Но остава страхът дали ще може да си намери пак подходяща работа. Ето този страх се превръща в специфична бариера. Тя може да се нарече „бариера на съкращението“. Тази бариера се проявява и като „бариера на неизвестното работно място“, като „бариера на уволнението“.

Ето защо при изработване на плановете за въвеждане на нововъведенията, ръководствата на предприятията следва да притежават мероприятия за осигуряване на подходяща работа за работниците и служителите, които ще бъдат засегнати от промените. Разкриването на перспективата след дадената техническа, технологическа или организационно-структурна промяна да

се устройат на работа всички в съответствие с наличните обективни възможности, е предпоставка да се формира положителна нагласа у всички към дадената новост. Тогава те сами стават активни поборници и участници за внедряване на съответните нововъведения или за извършване на необходимите промени. Трябва да се разбира от всички, че общественият прогрес налага промени в социалния статус на много хора. Тяхното място в новите промени се обуславя от възможностите им да се преустроят.

БАРИЕРА НА МАРКАТА

Неверието в нововъведението, неубедеността, че при него труженикът ще работи по-ефективно и по-качествено и на тази основа ще се реализира по-добре, е друга психическа бариера. Тя е следствие не само на предварителната му оценка за положителните страни на нововъведението, но и следствие на оценката за успешното му внедряване, поддържане и експлоатиране. Тази оценка твърде често се прави предварително, още когато то не се познава. Сведението за формата, за държавата или за автора на нововъведението е достатъчно, за да възникне понякога тази бариера. Не по-малко важно е кой е инициатор или кой ще бъде внедрител. Ето защо тази психическа бариера може да има различни проявления и да получи и различни наименования. Това са: „бариера на марката“, „бариера на целесъобразността“ и т. н.

Отново изпъква въпросът за предварителната информация относно качествата и очаквания ефект от дадено нововъведение. Посочването на резултатите от него в други организации или други страни е важно условие за укрепване на доверието към него. Когато се изтъкват предимствата на дадена новост, необходимо е да се посочват и условията, при които тя е внедрена на друго място. Особено важно е да се разказва за организацията на труда и компетентността на тружениците. По такъв начин ще се формира не само положителна нагласа към дадено нововъведение, но ще се покажат и пътищата на тружениците как да се подготвят, за да работят най-ефективно след внедряването му.

БАРИЕРА — „ШЕФЪТ“

Неверието на работниците и служителите в техническата компетентност и организаторските способности на ръководството на предприятието (цеха или производствения участък) може да се нарече „бариера — „шефът““. Те не са убедени, че ръководството е в състояние да създаде условия и организация за правилното използване на новата техника — за нейното поддържане и своевременно ремонтиране.

Авторитетът на ръководителя, вярата в него, намалява критичното отношение към решенията му. В този случай действа психическият механизъм на авторитета. Труженикът е спокоен и уверен, че неговият ръководител винаги взема правилни решения, затова без каквото и да е съмнение го следва. Тъкмо обратното се получава при неверието. Тогава и в случаите, когато ръководителят взема правилни решения или предприема правилни стъпки и даже когато е напълно ясно, че те отговарят на непосредствения интерес на труженика, той пак ги поставя под съмнение.

Новата техника предявява и по-големи изисквания не само към работниците и служителите, т. е. към изпълнителите, но и към ръководителите. Едва

ли ще е достатъчно само да се осигури доставката на определена техника или документация за дадена технология. Необходимо е да се създадат съответните организационни, материално-технически и други условия, които ще осигуряват оптималната ефективност от нововъведенията. Налага се освен най-общи знания по съответната техника или технология, ръководителите и особено преките, да имат и конкретни знания и умения за работа с нововъведението още преди да е внедрено.

БАРИЕРА НА ПАРТНЬОРА

Промените след нововъведението засягат много труженици. Успешната им работа зависи не само доколко те ще се преустроят към изискванията на нововъведението, а и доколко ще се преустроят техните другари по месторабота.

Човек обикновено взема себе си за мярка — еталон. Субективното изживяване на съмнение или неверие във възможностите на другите след нововъведението се превръща в нов вид психическа бариера, която спъва социалната активност на труженика. Нейното влияние се засилва още повече при новите колективни форми на работа с вътрешностопанската сметка и с общата планова задача.

Недобрата работа на едните се отразява както върху работата, така и върху възнаграждението и на другите. Ако не се спазват изискванията за ръководство в съответствие с правилата за новата форма на бригадна организация на труда, може един добър работник или специалист да получава по-малко възнаграждение от това, за което има реални възможности и от личния му принос в колективната работа. Тази психическа бариера, породена от неверието в другите и особено от неверието в партньора по месторабота, може да се нарече „бариера—„партньор“.

Преодоляването на тази бариера изисква да се извърши необходимата подготовка за предстоящото нововъведение на всички. На тези, които не могат да се подготвят за успешна работа при новите условия, следва да им се възложат други задачи и на други места. Всеки трябва да знае, че ще получи ново място или ще запази досегашното само ако със своята дейност ще отговаря на изискванията и няма да бъде спиращка за трудовата активност на другите. На преден план излизат такива качества на тружениците, като: умение да синхронизират своята дейност с тази на другите; висока професионална компетентност; умение да се усвоява новото и готовност да се върви в крак с челниците; професионални знания и умения и в други професии или дейности, извършвани в бригадния колектив, готовност за взаимопомощ и взаимозаменяемост; дисциплинираност и други. Налага се да се извършва както индивидуално, така и групово обучение на работниците и служителите в отделните трудови звена.

Направената характеристика на субективните трудности и породените от тях психически бариери при внедряването на постиженията на научно-техническия прогрес дават възможност както да се разбере тяхната специфика, така и да се намерят най-подходящите мерки за преодоляването им.

PSYCHIC BARRIERS AT INCULCATION OF TECHNOLOGICAL PROGRESS ACHIEVEMENTS

Ph. Genov

A sample of 2,317 workers, clerks, specialists and local managers of 43 industrial enterprises were investigated in order to establish the psychic barriers, which disturb their activity at inculcation of the technological progress achievements. The hierarchy of the barriers was established for each of the enterprises. An attempt was made to reveal their causes, their specific negative influence with a view to some recommendations for their prevention or overcoming.

A specification of the main psychic barriers is attempted, namely: barriers of „incompetency“, of the „habit“ („stereotype“, „tradition“), of the „social snugness“ (social idyll), of „self-preservation“, of „compensation“, of „miserliness“, of „dismissal from office“, of the „boss“, of the „mark“ (trade mark), of the „partner“.

С цел да се улеснят връзките между авторите на отпечатаните статии в списанието, редакцията се обръща към тях с молба в предлаганите за публикация материали да отбелязват както трите си имена и точния си адрес, така също и института или учреждението, в което работят.

ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ ЗАКОНИТЕ НА ПСИХИКАТА¹

Б. Ф. ЛОМОВ — СССР

Основна цел на всяка наука е да се разкрият обективните закони, управляващи процесите (явленията), които тя изучава. Още повече, че дадена област от познанието се превръща в действителна наука в зависимост от това, доколко се приближава към реализирането на тази цел. Именно на тази цел са подчинени в крайна сметка и теоретичните, и експерименталните изследвания; от степента на нейната реализация зависи и ефективността на приложението на науката в практиката.

Откритите и точно формулирани закони образуват ядрото на научната теория (разбира се, теорията не се изчерпва само с това). Познанието на даден закон позволява чрез точни логически разсъждения и изчисления да се предсказва тенденцията в развитието на едни или други явления и върху тази основа да се намират пътища за решаване на практическите задачи.

Казаното дотук напълно се отнася и за психологията.

Но какво е това закон?

Преди всичко, когато става дума за закон, се имат предвид обективно съществуващите връзки, отношения между едни или други явления. „Законът е отношение“ (В. И. Ленин, 2, стр. 138).

Не всяка връзка, не всяко отношение може да се разглежда като закон. Закономерни са само тези, в които се проявява същността на явлениято. „Законът е съществено явление“ — отбеляза В.И. Ленин „...Закон и същност са понятия еднородни (еднпорядкови) или по-точно, едностепенни, изразяващи задълбочаването на човешкото познание на явленията, на света“ (стр. 136). Законът е „отношение на същности или между същности“ (стр. 138). Да се разбере отношението на същностите, това означава да се намери в масата единични, изглеждащи случайни явления, общото и необходимото.

Законът е „идентичното в явленията“ (с. 136), устойчивото и следователно повтарящото се.

Научното познание се състои именно в разкриването на съществените, необходимите, устойчивите, повтарящите се връзки, отношенията между явленията.

Задачата за разкриването на законите на психиката, за намирането на тези връзки и отношения, които биха могли да се определят като закономерни, е една от най-трудните в науката. При изучаването даже на относително прости психически явления се налага да се извършва наистина титанична работа, свързана с преодоляването на много трудности, противоречия, отстъпления и т. н.

Процесът на познание на психичното е пълнен с драматизъм. Колко често изследователите психолози изпадат в трудни ситуации, създаващи впе-

¹ Статията е препечатана със съкращения от сп. „Психологический журнал“, т. 3. № 1, 1982 г., 18—30.

чатление за безизходност. Струва ти се, че в резултат на продължителната къртовска работа вече е „напипан“ законът, разкриват се устойчивите, съществените, необходимите връзки. Еврика! Законът е открит, фиксиран, формулиран! Но. . . провеждат се нови изследвания, намират се нови факти, проявяват се нови зависимости и влияния на нови фактори. Това, което е било постигнато с тежък изследователски труд, започва да се подрива; издигнатото на основата на намерения закон „теоретично здание“, организиращо в цялостна структура получените данни, се разрушава. Създава се впечатление, че отново се оказваме пред хаос от факти. И са нужни много здрави нерви и трезв ум, за да се продължи работата по-нататък, без да се отчайваме и без да стигаме до извода за непознаваемостта на обективните закони на психиката.

Да си припомним забележката на Ленин, че „понятието закон е едно от стъпалата на познанието“ (стр. 135). Само стъпало, А психолозите (и само психолозите ли) понякога искат откритият закон да е цяла стълба. Опитите да се универсализира един или друг частен закон, разкриващ само някакво отделно равнище или отделна страна на изучаваните явления, обикновено свършват печално. Този, който се стреми изведнъж да се озове на върха на стълбата, прескачайки стъпалата, винаги може да падне.

Някога И. П. Павлов упрекваше психолозите за това, че под влияние на нови (или изглеждащи нови) идеи лесно се отказват от достигнатото преди. За съжаление, в голяма степен този упрек е и горчива истина. В психологията, както и във всяка наука, всяка нова крачка е възможна само върху основата на систематизацията на всичко ценно, което вече е натрупано. Опитите да се създават нови концепции без опора върху постигнатото не само не придвижват науката напред, но, напротив, могат да я поведат назад или встрани от линията на постъпателното развитие. Науката се прави крачка след крачка в процеса на упорит труд, в който всяко ново стъпало може да бъде достигнато върху основата на вече усвоеното.

Трудностите, възникващи в процеса на познание на психическите явления, на разкриването на законите, които ги управляват, се обуславят от самата природа на тези явления. Съвременната наука разглежда психиката като свойство на организираната по особен начин материя — мозъка. Психологията има работа с изследването не на субстанцията (материята), а само с нейно свойство, това свойство, което притежава само материята, достигнала в своето развитие висока организация.¹

Психическите феномени, в които се проявява това свойство, се проявяват като субективно отражение на обективната действителност. Те представляват като че ли вътрешно състояние на субекта, недостъпно за странично наблюдение, даже ако наблюдателят е въоръжен с най-съвременна техника. В с у б е к т и в н и я характер обикновено се вижда (и своеобразието на психичното отражение (за разлика от всички други форми на отражение)). А задачата на науката е да изучи психичното отражение, използвайки о б е к т и в н и методи и да разкрие о б е к т и в н и т е закони, на които то се подчинява.

¹ Затова успехите на психологията съществено зависят от успехите на другите науки, изучаващи високоорганизираната материя (биология, генетика, физиология, анатомия на мозъка и др.). Изследвайки психиката на човека, психологията неизбежно трябва да се опира и на обществените науки (история, социология, икономика и др.).

Именно в този най-сложен пункт в психологията са възникнали (а и сега понякога възникват) отстъпления от изискванията на научното познание, опити да се измислят принципно различни (в сравнение с другите науки) средства и способности за изследване или твърдения за непознаваемостта на психичното.

В историята на науката неведнъж можем да срещнем твърдения, че психичното не е подвластно на обективни закони, че психологията може само да описва това, което е дадено непосредствено във вътрешния опит на субекта, т. е. да бъде чисто „описателна наука“ (кавичките тук подчертават парадоксалното съчетание на думите) — феноменология. Така, по мнението на Джаспер, човекът, като цяло, не може да бъде обективно изучен; има сякаш такива съществени аспекти на неговия вътрешен опит, които по своята природа не могат да бъдат обективно „хванати“, а са достъпни само за интуицията, заменяща причинното обяснение.

Неразбирането на това, че психичното е включено във всеобщата взаимовръзка на явленията в материалния свят и е подчинено на обективни закони, води така също до опити то да се обяви за особен свят, съществуващ в свое собствено пространство (К. Роррег, J. Eccels и др.).

Понякога изследователите, стремещи се да изведат „субективния свят на човека“ от невродинамиката, стигат до отрицание на реалността на психиката, обявяват я за епифеномен, само съпътстващ материалните процеси. Но психическите явления реално съществуват и подобно на всички други явления са подчинени на обективни закони.

Още И. М. Сеченов подчертаваше, че психическите явления не могат да бъдат разбрани „извън земните закони“, т. е. извън обективните закони, на които те се подчиняват „по фатален начин“ и които трябва да бъдат разкрити с помощта на строго научни методи на познание.

Детерминистичната позиция на Сеченов бе отстоявана и развивана в работите на неговите приемници — психолози и физиолози. Тази линия получи най-последователно развитие в трудовете на съветските учени, създаващи психологическата наука върху философската основа на диалектическия материализъм (4, 5, 10, 17, 26, 29, 32, 34, 35).

Методологическите изследвания на съветските психолози показваха, че психическите явления не са някаква затворена в себе си реалност. Те са необходимо включени във всеобщата взаимовръзка на явленията в материалния свят и само разбирането на това разкрива пътя към познанието на управляващите ги обективни закони.

Когато психиката се разглежда в тази система, може би първото, което прави впечатление, е множеството и многообразието на отношенията, в които тя реално се формира, развива и проявява. Това обстоятелство създава не малки трудности по пътя на познанието на законите на психиката. Как да се открият в множеството и многообразието от връзки (отношения) тези, които действително са съществени, повтарящи се, устойчиви, необходими, а следователно и закономерни? С какви способности и средства да ги отделим от случайните, неустойчивите, привидните връзки? В края на краищата тези въпроси са основни и за теоретичното, и за експерименталното, и за приложното изследване.

Изучавайки психическите явления, изследователят постоянно се сблъсква с тяхната изключително голяма изменчивост, вариативност.

Всеки психически процес в дадени конкретни условия протича по специфичен начин. Изследвайки един и същ процес многократно, ние откриваме, че всеки път той като че ли протича по-различно. И работата тук не е просто в случайните отклонения. Психическото отражение не може да не бъде вариативно. Вариативността, изменчивостта е негова съществена характеристика, произтичаща от самата негова отражателна природа. Може би в никоя друга наука не стои така остро, както в психологията, задачата за разкриването на даден закон като проява на общото и заедно с това да се покаже иманентният произход на различията в неговите индивидуални проявления.

В психологията много често се отбелязва уникалността на едни или други психически процеси, състояния и свойства. Говори се за уникалността на психическия строеж на всяка личност, за индивидуалното своеобразие на протичането на едни или други процеси, за индивидуалните особености на психическите състояния и т. н.

В конкретните изследвания психологът често се сблъсква с положение, при което в сходни условия върху човека въздействуват сходни събития (които се смятат за идентични), но се получават не само различни, а понякога и противоречиви резултати. И напротив, при въздействието на нееднакви условия и събития се получават сходни резултати.

Не случайно в психологията се отделя изключително голямо внимание на въпросите за разнообразието на проявлението на същността на психичното. В тази връзка са се формирали даже отделни области в науката, като диференциалната психология и диференциалната психофизиология, чиято главна задача е изучаването на това, с което всеки от нас се отличава от другите хора (В. Д. Небылицын, 23).

Но как да се види в изключителното многообразие на психически явления общото и идентичното, устойчивото, как да се намерят повтарящите се връзки, т. е. да се открие законът? Доста трудна задача. Но тя е решима.

Използването на методите на материалистическата диалектика в психологическото изследване осигурява възможността да се разкрие единството в многообразието, общото в единичното, устойчивото в променливото, необходимото в случайното, същественото в явлението. То позволява също така да се разберат даже такива факти, които изглеждат притворещи си един на друг, да се обяснят като проява на действието на един и същ закон, да се покаже, че и единият, и другият факт възникват еднакво необходимо.

Но трябва да се има предвид, че материалистическата диалектика изисква да се излиза от пределите на едномерните линейни схеми, да се разбира, че всеки закон е ограничен, непълен, приблизителен (В. И. Ленин, 2).

С прогресивното развитие на психологията постепенно се разкриват обективните закони, управляващи психическите явления. Това показва несъстоятелността на позитивистките, феноменологическите и някои други направления в психологията.

Ние не се наемаме в тази кратка статия да изброим всички известни вече в психологията закони. Но смятаме за принципно важно да отбележим, че те се отнасят към различни равнища на психичното, разкриват различни негови „измерения“, като че ли взимат психичното в различни разрези, в различни плоскости.

Някои от тях характеризират относително елементарни, разглеждани изолирано от цялостната система на психиката, зависимости, като например устойчивите връзки между външни въздействия и определени психически

ефекти, а така също и между самите ефекти. В тази група могат да се включат основният психофизически закон¹, законите за откриване, различаване, идентификация и разпознаване на сигналите, за формиране на асоциациите, за взаимоотношенията между кратковременното и дълговременното хранилище на паметта (7, 9, 12, 28) и някои други.

Втората група закони разкриват динамиката на психическите процеси, например закономерната последователност на фазите в процесите на усещане, възприятие, мислене (3, 9, 27).

Третата група съставят законите, характеризиращи самия „механизъм“ на формиране на едни или други психически явления. В тази група могат да се включат законите за формиране на установката (33), някои закони, разкриващи „механизма“ на творчеството (27).

Следващата група закони се отнася към процеса на психическото развитие на човека, разглеждано в мащабите на неговия живот. Това е законът за хетерохронното развитие на психическите функции (3, 4), закономерната последователност на стadiите на развитие на интелекта (25) и др.

Особена група закони образуват тези, в които се разкриват основите на различните психически свойства на човека: например неврофизиологическите основи на свойствата на темперамента (22, 23), дейността на индивида в системата на обществените отношения като основа на редица особености в психическия строеж на личността (3, 4) и др.

Накрая, психологията разполага и с някои знания за закономерните отношения между различните равнища на организация на психическите процеси и свойства, например между равнищата на перцептивните и мнемическите процеси, на процесите на антиципация, на структурата на личността (4, 22, 29, 32).

Разбира се, това изброяване е непълно и не претендира за класификация на известните в психологията закони. То е само илюстрация на това, че тези закони са от различен порядък и разкриват различни аспекти на психичното². В законите, отнасящи се към всяка от посочените групи, се разкриват съществените, устойчивите, необходимите връзки в някаква единствена, определена и ограничена плоскост. Резултатите от изследванията, в които са разкрити тези или други закони, са получени в определени условия, при определени ограничения и допускания. Затова никой от тях не може да претендира за универсалност. Впрочем, това не е беда. Да напомним още веднъж, че „всеки закон е ограничен, непълен, приблизителен“.

Беда е в друго. В това, че в психологията често се получава универсализация на открития частен и специален закон, неоправдано разширяване на сферата на неговото действие, пренасянето му от един кръг явления в друг, от едни условия в други, съществено различни от тези, в които той е разкрит.

Така навремето се опитвали да обяснят развитието на човешките потребности с логаритмичния закон на Вебер—Фехнер, получен при изучаването

¹ Тук няма да обсъждаме съотношението на различните формулировки на този закон (Фехнер, Стивънс и др.). Ще отбележим също, че Фехнер пръв е формулирал основния психофизически закон; в разбирането на връзката между физичното и психичното е стоял на погрешни философски позиции. Но направеното от него откритие е станало важна крачка по пътя на разбирането на усещанията като субективно (психическо) отражение на обективни (физични) величини.

² В този смисъл изброените закони са специални и частни. С разкриването на по-общите закони при разглеждането на отношенията на човека със света в по-широк контекст вероятно ще се променят нашите представи и за тези закони, които вече са известни.

на елементарни усещания. Такива са и опитите за пренасяне на законите, открити в изследванията на мнемическите процеси, в областта на груповата динамика или от областта на законите на развитието на индивида в областта на законите на развитието на обществото.

Такива опити за универсализация на един или друг частен закон (а така също на един или друг принцип) дават само привидно обяснение, а в действителност водят само до опростенчество и бъркотия.

Строго научният подход изисква не само да се намери обективният закон, но и да се очертае сферата на неговото действие, условията, в които той може само да действа, неговите граници (20).

Разкривайки закономерните връзки (отношения), например между външните въздействия и съответните психически ефекти, между самите тези ефекти, отношенията на едни или други психични свойства и основите им, отношенията, характеризиращи механизма на възникване на психическите явления и т. н., ние отделяме в сложната, многомерна, многостепенна и динамична система някаква нейна страна и се абстрахираме от всички други. Разкриването на обективния закон, на който се подчинява психичното, винаги е резултат на обобщения и абстракции. Но преходът от конкретното към абстрактното е само едно от направленията на научното мислене. След това, както изисква диалектиката, възниква задачата за пресъздаване на конкретния обект на изследване на основата на абстракцията, т. е. да се измени път с обратна посока — от абстрактното към конкретното.

Съчетанието на тези направления на научното мислене е необходимо условие за построяване на цялостна непротиворечива психологическа теория. То е не по-малко важно и за решаването на непрекъснато увеличаващите се практически задачи, стоящи пред психологията.

За психолога това означава, опирайки се на знанието на законите, получени по пътя на обобщението и абстракцията, да обясни едни или други конкретни поведенчески актове (и действия) на субекта, да покаже техните тенденции на развитие и, ако е необходимо, да намери средства и способности за въздействие върху него.

Да разгледаме малко по-подробно въпроса за детерминантите, за причинно-следствените връзки в действията на субекта, в неговите постъпки, в цялостното му поведение.

В психологията е имало (а и до днес има) не малко опити да се изследва поведението върху основата на принципа на линейния детерминизъм, заимствуван от класическата механика.

Съгласно този принцип връзката между причините и следствията е твърда и еднозначна, представляваща едномерна еднопосочна верига. Принципът на линейния детерминизъм получава най-пълен израз в крайните направления на бихевиоризма. Във формулата „стимул-реакция“ стимултът (S) е винаги причина, а реакцията (R) — винаги следствие. Но да се опише поведението (не само на човека, но дори и на животното) като непрекъсната верига от стимули и реакции никога и на никого още не се е удало. Всяко изследване, провеждано в рамките на линейния детерминизъм, се е сблъсквало с маса „прекъсвания“ на тази верига.¹

¹ Това не означава, разбира се, че този принцип никъде и никога не е приложим. Линейната детерминация вероятно представлява специфичен вариант на най-простите причинно-следствени връзки.

Поради това в понятийния апарат на бихевиоризма се е наложило да се въведе понятието „междинни променливи“, връзката между стимула и реакцията започнала да се разглежда вече не като непосредствена и неразривна, а като опосредена от състоянията на реагиращия организъм.

Изглеждало, че включването на „променливи величини“ във формулата $S \rightarrow R$ дава възможност да се излезе от задънената улица, в която навлязъл бихевиоризмът, следвайки принципа на линейния детерминизъм.

Обаче самото понятие „междинни променливи“ е твърде неопределено. То само подчертава, че връзката между S и R е опосредена от нещо и че това „нещо“ е променливо.

В конкретните изследвания, опиращи се на принципа на „междинните променливи“, се трупаха все нови и нови факти, които не само не внасяха яснота в разбирането на детерминацията на поведението, а напротив — правели го още по-мътно. Създадо се положение на натрупване на голям брой междинни променливи, връзките между които се оказвали много заплетени.

В тази ситуация идеята за вероятностния детерминизъм изглеждала спасителна, съгласно която връзката между причината и следствието не е твърда и еднозначна, а вероятностна. Въздействието на събитието A (причина) може да предизвика отговор (следствие) или B , или C , или D и т. н.; при това вероятността на всеки от отговорите може да бъде различна. Разбира се, това е било известна крачка напред. Реализацията на принципа на вероятностния детерминизъм в изследванията на поведението е позволила да се получат нови ценни за психологията резултати (в частност, в психофизиката и изследването на реакциите).

И все пак определянето на вероятността на възможните варианти на поведенческия акт в различни ситуации дава само външната, формалната картина, а не разкрива съдържателно характера на причинно-следствените връзки. Остава въпросът: защо? Защо като че ли едно и също въздействие предизвиква ту един, ту друг, ту трети и т. н. отговор?

Най-общо може да се каже, че това зависи от условията, в които протича поведенческият акт. Или: връзката на причината и следствието се опосредява от външните и вътрешните условия, в които тя се осъществява. Тук ние отново се връщаме към идеята за опосредяването. В самата тази идея, разбира се, няма нищо лошо. Неяснотата и неопределеността възникват тогава, когато само се приема фактът на опосредяване, но не се разкрива какво и как опосредствува връзките между изучаваните явления. В такъв аспект понятието „междинни променливи“ почти нищо не обяснява. То, както вече бе отбелязано, констатира, че има „нещо“ (хипотетичен конструктор) между външните въздействия и поведенческия акт и това „нещо“ е променливо. Но какво представлява това „нещо“, как е включено то в причинно-следствените връзки и необходимо ли е това включване — на тези въпроси в концепцията за междинните променливи не се дава отговор.

Разкривайки основните функции на психичното в дейността и поведението, той показва, че психичното е отражение на окръжаващите условия и регулатор на движенията и действията. Учението за отражателната и регулиращата функция на психиката бе развито в работите на много съветски психолози (3, 6, 10, 12, 21, 29, 34, 35).

Искаме още веднъж да подчертаем, че именно благодарение на тези функции психиката задължително се включва в дейността и поведението. Затова и опитите за тяхното изолирано разглеждане не могат да доведат до разбиране

на управляващите ги закони. Колкото и да ни се удаде да опишем подробно така наречената външна картина на поведението, ние няма да уловим неговите детерминанти, ако не разкрием ролята, която играе в неговото формиране психиката в единството на нейната отражателна и регулативна функция. Също така и опитите за изучаване на психическите процеси сами по себе си, извън поведението, неизбежно водят до отричане от научните методи на познание.

Ние се сблъскваме с още по-големи трудности, когато от анализ на ситуацията преминем към анализ на самия поведенчески акт (или действие) или въобще на поведението и дейността.

В съвременната психология и граничещите с нея науки в тази област са разработени не малко концепции и теоретически модели. Без да ги разглеждаме подробно (това би могло да бъде задача на специално изследване), ще отбележим само, че във всички концепции и модели дейността (и поведението) се разглежда като система, имаща сложен строеж.

Всяка дейност изхожда от определени мотиви и е насочена към постигането на определена цел. Нейните „психологически съставки“ са процесите на антиципация, планиране, възприятие и преработка на текущата информация, вземането на решения и контрол на резултатите.

В задачата на тази статия не влиза анализът на изброените съставки¹.

Анализът на детерминацията на дейността (и поведението) се затруднява много от факта, че дейността представлява саморегулираща се система, поради което е и извънредно динамична.

Проблемът за саморегулацията на дейността е изследван най-пълно от О. А. Конопкин (16). Според него възможността за психическо отражение на предметите, средствата и условията на дейността позволяват на човека да регулира процесите на приемане и преработка на информацията, скоростта на ответните действия, темпа на работа и въобще „изразходването на собствените резерви“.

Както отбелязва Ковач, саморегулацията на личността дава в известен смисъл възможност да се „преодолее“ действието на външната детерминация. Това, разбира се, много затруднява анализа на причинно-следствените връзки в поведението и дейността. Да допуснем, че се провежда най-прост психологически експеримент, в който изследваният е длъжен при появата на някакъв сигнал да изпълни някакво движение. Изхождайки от известните закони за откриването, различаването, разпознаването, идентификацията и т. н. се очакват определени характеристики на това движение. Но изведнъж се оказва, че изследваният действа съвсем не така, както се очаква. Често данните, които не съответствуват на общата тенденция (на някакъв предполагаем закон), се разглеждат като артефакти. Понякога просто не им обръщат внимание, приемайки ги за случайни. Но далеч не винаги те са работа на случая. Много често (а може би, даже в повечето случаи) подобни факти възникват като резултат на саморегулацията и се явяват напълно закономерни.

Следователно, изучавайки поведението и дейността, винаги трябва да се има предвид техният сложен строеж и големите възможности на човека за саморегулация.² Това, разбира се, създава значителни трудности в познанието на обективните закони на психиката.

¹ Анализ на съставлящите, вж. например в 8, 21, 34 и др.

² Естествено и процесът на саморегулация се подчинява на обективни закони, съставлящи особено и по-високо равнище в сравнение — например със законите на разпознаването и запомнянето на сигналите, на процесите на преработка на информацията и др.

Работата се усложнява и от това, че в психологическите изследвания много често се срещаме с разделността на причината и следствието във времето. Ако не се отчита това обстоятелство, може да възникне (и действително често възниква) илюзията, че причината на интересуващото ни събитие е това, което се е случило непосредствено преди него, а в действителност реалната причина на наблюдаваното събитие да е значително отдалечена от него. Много често, както никъде другаде, в анализа на поведението и дейността се извършва грешката (*post hoc, ergo propter hoc*).

Във връзка с въпроса за отношението на причината и следствието във времето ще отбележим още един важен момент. Анализирайки поведенческите актове, ние често се стремим да разглеждаме като причина на интересуващото ни действие някакво едно единствено предшествуващо го събитие. А действителната причина се оказва цял ред от събития, предшествуващи поведенческия акт. Всяко от тях само по себе си не дава ефект — ефект дава само тяхното натрупване (и съхранението на информацията за тези събития в паметта). Както отбелязва Сеченов, „всяко душевно движение, колкото и просто да е то, представлява резултат от всичко предшествуващо и настояще в развитието на човека“ (31, стр. 430), т. е. в психологическите изследвания ние нерядко имаме работа с причинно-следствени връзки, които би могло да бъдат наречени к у м у л а т и в н и. Към това трябва да се добави, че за психическото развитие на човека (а също и за процеса на формиране на неговите дейности) е характерна хетерохронността (В. Г. Ананиев — 4, В. Д. Шадриков, 34). Затова една и съща причина по отношение на едни „съставки“ води до едни резултати, а по отношение на други — до други резултати.

Ние описахме трудностите (далеч не всички и не изчерпателно), с които се сблъсква психологът, стремящ се да разкрие обективните закони на психиката, поведението и дейността. Всички тези трудности за линейния детерминизъм са непреодолими. Те могат да се преодолеят само по пътя на системния подход, изискващ разглеждането на изучаваните явления като сложни, многомерни, многостепенни, динамични (18). Такъв подход позволява да се разглеждат натрупваните в психологията различни (често противоречащи си) данни в една логика, да се обяснят с действието на едни и същи закономерности.

И все пак остава въпросът: защо един и същ човек в аналогични условия действа по различен начин? Едва ли някого ще удовлетвори обяснението, че в едни случаи действа един закон, а в други — друг. Това обяснение не сменя въпроса: защо? Защо в едни условия действа един закон, а в други — друг?

На нас ни се струва, че за разкриването на причинно-следствените връзки в поведенческия акт е много важно понятието „системообразуващ фактор“, предложено от П. К. Анохин (5, 6). Именно този фактор определя във всеки конкретен случай особеностите на психичното отражение на предмета, средствата и условията на дейността, а така също равнището и динамиката на нейната регулация. В зависимост от него една и съща закономерност може да се проявява и неизбежно се проявява различно. Системообразуващият фактор като че ли задава „посоката на действие“ на закона. Причините, въздействащи върху системата, могат да бъдат сходни или даже идентични, но следствията — различни, даже противоположни и обратното и въпреки това в техните връзки може да се проявява един и същ закон. Кое следствие ще бъде закономерно получено при въздействието на дадена причина зависи от това какъв е системообразуващият фактор.

В поведението и дейността на човека системообразуващ фактор могат да бъдат мотивите, целите, задачите, установките, субективно-личностните отношения, емоционалните състояния и др.¹

Естествено възниква въпросът: а откъде се взима, от какво се определя, как се формира системообразуващият фактор? Накратко може да се каже, че той се формира и развива в процеса на живота на индивида в обществото. За да разберем закономерностите на формирането на системообразуващия фактор, ние трябва да излезем извън пределите на анализа на отделните поведенчески актове и да се обърнем към друго равнище и друг мащаб на разглеждане на жизнената дейност на човека. Но тук вече се поставя нова задача, изискваща специално изследване.

* * *

В тази статия ние се опитахме да покажем трудностите, с които психологията се сблъсква при изучаването на обективните закони на поведението и психиката, а така също и да посочим пътищата за тяхното преодоляване. Засегнатите в нея въпроси безусловно изискват по-нататъшна разработка. Изказаните тук представи за различните групи закони, за подхода към тяхната класификация, се нуждаят, разбира се, от уточнение и развитие. При това важно е да се има предвид, че изброените групи закони не само се отнасят към различни форми и равнища на психичното, разкриват различни страни на неговата същност, но имат и различна степен на общност. Те играят също така различна роля в цялостната система на поведението и психиката. Едни от тези закони характеризират системата като цяло, други — работата на нейните отделни „съставки“.

Затова при подреждането на вече известните в психологията закони е много важно да се изследват техните връзки. Как се отнасят тези закони един към друг? Как са свързани например законите на реакциите със законите на асоциациите, със законите, характеризиращи механизмите и динамиката на възприятията, паметта, мисленето и другите психически процеси? На свой ред как тези закони са свързани със законите на саморегулацията на дейността, общуването, поведението като цяло? И накрая, как цялата съвкупност от относително частни закони се съотнася с по-общите закони на психическото развитие на човека?

Въпросът за съотношението на законите трябва да се разглежда и в по-широк контекст. Както правилно отбелязваше още Г. В. Плеханов, действието на законите на психическия живот на човека се проявява различно през различните исторически етапи от развитието на човечеството, в различните обществено-икономически формации (15). Ние няма да разберем спецификата на някои закони на психиката, ако не ги съотнесем със законите на развитието на обществото. Следователно законите, разкрити в психологията (преди всичко тези, които се отнасят до развитието на личността и социално-психологическите явления), трябва да бъдат съотнесени със законите, открити в историята, икономиката, социологията.

Едновременно с това такова съпоставяне е необходимо и по отношение на законите, с които разполагат биологията, генетиката и физиологията. Това се отнася преди всичко до базовото равнище в развитието на психиката, а така

¹ Въпросът за това какво изпълнява ролята на системообразуващ фактор в различните видове поведенчески актове (и действия) изисква специален анализ.

също за целия комплекс от погранични проблеми на психологическите и биологическите науки.

Както е известно, в историята на науката неведнъж са се правили опити за пряк пренос в психологията на закони, открити в пограничните ѝ науки (както впрочем и обратното). Обикновено това обаче е довеждало до изкривяване на действителната картина на психичния живот на човека; психологията се разтваряла или в социологията, или в биологията, а въпросът за законите на психичното се е снемал изобщо.

В психологията (както и във всяка друга наука) изучаването на законите е движението от явлението към същността, от същността от първи порядък към същността от втори порядък и т. е. Същността се разкрива слой след слой, равнище след равнище. При това разкриването на „по-дълбоките“ слоеве предизвиква потребност от преоценка на нашите знания за „по-повърхностните“ слоеве. Посоката на това движение се определя от диалектиката на самия процес на научното познание.

Целият комплекс от въпроси, свързани с изучаването на обективните закони на психиката, изисква по-нататъшно разгръщане на методологическите, теоретическите и експерименталните изследвания, а така също и проверка на получените резултати в практиката.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ленин, В. И., Материализъм и емпириокритицизъм, Соч. т. 18. 2. Ленин, В. И., Философские тетради, М., 1978. 3. Ананьев, Б. Г., Человек как предмет познания, Л., 1968. 4. Ананьев, Б. Г., О проблемах современного человекознания, М., 1977. 5. Анохин, П. К., Биология и нейрофизиология условного рефлекса, М., 1978. 6. Анохин, П. К., Философские аспекты функциональной системы, М., 1978. 7. Аткинсон Р., Человеческая память и процесс обучения, М., 1980. 8. Береговой Г. Т., Завалова Н. Д., Ломов Б. Ф., Пономаренко В. А., Экспериментально-психологические исследования в авиации и космонавтике, М., 1978. 9. Бардин, К. В., Проблемы порогов чувствительности и психофизические методы, М., 1976. 10. Будилова, Е. А., Философские проблемы в советской психологии М., 1972. 11. Гегель, Соч. т. 1, М., 1929. 12. Забродин Ю. М., Лебедев, А. Н., Психофизиология и психофизика, М., 1977. 13. Ивашенко, Ф. И., Проблемы психологии трудового воспитания — Вопр. психологии, 1980, № 6, с. 16—24. 14. Ковач Д., Проблема психической регуляции поведения (Методология, теория, эксперимент). — Психологический ж., 1980, № 3, с. 47—57. 15. Колькова, В. А., Проблемы социальной психологии в трудах Г. В. Плеханова — Психологический ж.; 1981 т. 2, № 5, с. 137—149. 16. Конопкин О. А., Психологические механизмы регуляции деятельности, М., 1980. 17. Кузьмин В. П., Принцип системности в теории и методологии К. Маркса, М., 1980. 18. Ломов Б. Ф., О системном подходе в психологии — Вопр. психологии, 1975, № 2, с. 21—45. 19. Ломов, Б. Ф., Сознание, мозг и внешний мир. Вопр. философии, 1979, № 3, с. 109—118. 20. Ломов Б. Ф., Теория, эксперимент и практика в психологии — Психологический ж., 1980 т. 1, 1, с. 8—20. 21. Ломов Б. Ф., Сурков, Е. Н., Антиципация в структуре деятельности, М., 1980. 22. Мерлин, В. С., Очерк теории темперамента М., 1964. 23. Небылицын, В. Д., Психофизиологические исследования индивидуальных различий, М., 1976. 24. Никифоров Г. С., Самоконтроль как механизм надежности человека-оператора, М., 1977. 25. Пиаже Ж., Избр. психологические тр. М., 1969. 26. Пилипенко, Н. В., Диалектика необходимости и случайности, М., 1980. 27. Пономарев Я. А., Психология творчества, М., 1976. 28. Психофизические исследования, М., 1977. 29. Рубинштейн С. Л., Бытие и сознание, М., 1957. 30. Русалов, В., М. Биологические основы индивидуально-психологических различий, М., 1979. 31. Сеченов, И. М., Сбор. соч. т. 1, М., 1952. 32. Теплов Б. М., Проблемы индивидуальных различий, М., 1961. 33. Уznадзе Д. Н. Психологические исследования, М., 1966. 34. Шардиков, В. Д., Проблемы систематогенеза деятельности. Ярославль, 1980. 35. Шорохова, Е. В., Принцип детерминизма в психологии — В сб. Метод. и теор. проблемы психологии, М., 1969, с. 9—56.

B. F. Lomov

The possibilities of psychology to reveal the objective regularities of human psychics are considered in the paper. The inconsistency of some positivistic, phenomenological and some other methodological positions in psychology is shown and the scientific advantages of dialectical materialism in its methodological perspectives are underlined. Groups of psychological natural laws are delineated as related to particular forms and levels of human psychics and as reflecting with different degrees of generality the various aspects and planes of its essence. The understanding of human psychics as self-regulative, dynamic system with multiple, complicated and multilevel organization of psychic processes is outlined. The scientific methodological role of such ideas as heterochronism, cumulative determinism, system formative factor and other constructs, elaborated by Soviet psychologists, is pointed out.

ДИНАМИКА НА ПСИХИЧНИТЕ СЪСТОЯНИЯ В ТУРИСТИЧЕСКАТА ГРУПА¹

Г. МАДЖАРОВ

Туризмът не е само икономическо или политическо явление, тъй като мотивите за туризма са преди всичко от психологическо естество. Ето защо формирането на туристическата група, изграждането в нея на едни или други индивидуални и групови състояния, изграждането на едни или други отношения между членовете на групата, формирането на състояние на удовлетвореност от пътуването са по същество психологически проблеми.

Общото участие на членовете на туристическата група в съвместната дейност обуславя формирането на психична общност между тях и при това условие групата действително става социално-психологически феномен, т. е. обект за изследване от социалната психология. Туристическата група безспорно е една социална общност, качествено различна от всички други общности, изследвани от социалната психология.

Ролята на общуването с културата на посетената страна като основен мотивиращ фактор за предприемане на туристическото пътуване беше показана от данните, получени от проведена със 193 туристи анкета през летния туристически сезон на 1979 г. За тази цел при съставянето на анкетата бяха формулирани три полузакрити въпроса:

А) „Какво е Вашето мнение за културно-историческите ценности на България?“ С този въпрос се целеше да се събере по косвен път информация от туристите за наличието или отсъствието на предварително психично

¹ Изследването е проведено с туристи от СССР.

състояние (установка) за възприемане на културно-историческите ценности на страната, а следователно и за общуване с културата на нашия народ. Предполагаше се, че туристите, у които не е било формирано такова психично състояние, ще изберат отговора: „Нищо от видяното не ме учуди“ (4,7%), а туристите, при които, върху основата на познавателния интерес за общуване и с други социални култури освен с тази на собствената страна, е било формирано предварително психично състояние, ще предпочетат да отговорят с „Беше интересно да се види“ (68,1%) и по-силния вариант: „Не очаквах много, но бях удивен от видяното“ (19,4%). Разпределението на отговорите показва ясно наличието на предварителна установка към възприемане на чуждата култура у преобладаващата част от туристите.

Б) С втория полузакрит въпрос се целеше по косвен път да се събере информация за духовната насоченост на личността през време на туристическото пътуване чрез едно въображаемо елиминиране на ограничаващите материални фактори. Въпросът беше формулиран така: „Ако някой от Вас имаше два пъти повече пари, какво бихте го посъветвали да направи с тях?“ Най-голямата част от хората (69,6%) посочиха отговора: „Да се посетят най-интересните заведения с приятелите.“ Този отговор е особено красноречив, тъй като е добре известно, че основната функция на увеселителните и на луксозните заведения за обществено хранене е общуването с индивидуалната култура на хората от дадения народ.

В) Целта на третия полузакрит въпрос беше по косвен път да се получи информация за онази дейност, която има най-голяма субективна ценност за личността през време на туристическото пътуване върху основата на цялостните впечатления. Въпросът беше: „Когато се завърнете у дома и разберете, че някой Ваш познат смята да посети България, какво бихте го посъветвали?“ И тук преобладаващата част от отговорите беше за реализиране на една или друга форма на общуване с културата на страната.

Т а б л и ц а 1

Въпрос	Положителна оценка (%)	Като дяло положителна оценка (%)	Отрицателна оценка (%)
1. Какво е Вашето мнение за културно-историческите ценности на България? — Не очаквах много, но съм удивен от видяното	39,5	20,4	3,6
— Нямахме възможност да се запозная както трябва	2,6	6,8	14,3
2. След като получихте известни впечатления от България, до каква степен видяното тук съвпада с Вашите предварителни очаквания? — Тук имаше малко неща, които не бях очаквал да видя	15,8	29,5	39,3

Връзката между реализирането на процеса на общуване с културата на посетената страна и формирането на психично състояние на удовлетвореност изпъква доста ясно при анализиране на резултатите от анкетата. Данните от табл. 1 показват, че удовлетвореността от посещението нараства с увелича-

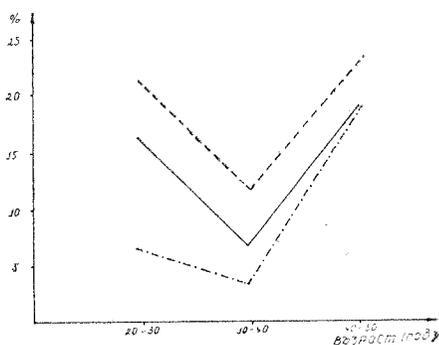
ването на възможността за непринудено осъществяване на процеса на общуване с културата на посетената страна (за протичането на този процес се съди по наличието на нови впечатления, променящи предварителната установка към посещението) и намалява с намаляването на възможността за запознаване със страната съобразно индивидуалните интереси и предпочитания.

Коефициентът на корелация между редицата от отговори на туристите, отразяваща различните степени на психичното състояние на удовлетвореност от пътуването, които са получили нови впечатления от пътуването и са променили предварителната си установка, и редицата от отговори на туристите, отразяваща различните степени на психичното състояние на удовлетвореност от пътуването, които не са получили възможност да се запознаят с особеностите на страната съобразно своите собствени предпочитания, е — 0,94, т. е. връзката между процеса на общуване с културата на страната и формирането на психично състояние на удовлетвореност от пътуването е ясно изразена.

Връзката между възможността за самостоятелно индивидуално запознаване с особеностите на културата на посетената страна и формирането на психично състояние на удовлетвореност от пътуването е показана красноречиво от следния факт — на въпроса: „Ако след няколко години имате възможност пак да дойдете тук, как бихте предпочели — индивидуално или организирано (с група)?“ — от групата на неудовлетворените от пътуването два пъти и половина повече хора са посочили, че желаят да дойдат индивидуално, отколкото от групата на тези, които са дали положителна оценка на пътуването.

Анализът на анкетните данни разкри един доста интересен механизъм при формиране на психичното състояние на удовлетвореност, а именно: най-трудно това състояние се формира при туристите от възрастовата група между 30 и 40 години. В отговорите на трите въпроса: 1. „Какво е според Вас равнището на обслужване в ресторантите?“, 2. „Какво е според Вас качеството на храната, която се сервира?“ и 3. „Какво е според Вас равнището на обслужване в хотелите?“ на туристите от тази категория се наблюдава добре забележим спад в най-високата оценка, т. е. това са най-взискателните туристи (фигура 1 отразява разпределението на най-високата оценка).

По отношение на основния фактор за формиране на психично състояние на удовлетвореност от пътуването се наблюдава следната тенденция: с увеличаване възрастта на туристите се увеличава броят на хората, за които най-интересното в цялото пътуване е запознаването с обществената материална и духовна култура на посетената страна, сегашна и минала (интересни и своеобразни градове и исторически паметници). Тъй като материалната култура е основа на духовната култура на страната и я определя, с нарастване на

Фиг. 1 — първи въпрос, — — втори въпрос, — — — трети въпрос

жизнения опит на човека той започва да прави преценка на духовните явления, ръководейки се от тяхната материална база.

С увеличаване възрастта на туристите намалява значението на фактора „разнообразие след напрегнатия всекидневен труд“ за формиране на психично състояние на удовлетвореност от екскурзията. Това може да се обясни с факта, че привычките на младите хора към трудова дейност все още не са така дълбоки както при възрастните, затова в тяхната психика почивката след трудовата дейност има по-голяма субективна стойност, отколкото за по-възрастните хора.

По отношение на влиянието на природата върху психиката на туристите се отчита, че природната красота има най-голямо значение при формирането на психичното състояние на по-възрастните туристи (40—50-годишни). При това, най-голяма част от тях (40,9%) са отговорили, че при запознаването си с природата на България са преживели наслада и възхищение:

Т а б л и ц а 2

Въпрос	Възраст		
	20—30 г.	30—40 г.	40—50 г.
Какви преживявания възникнаха у Вас, когато се запознавахте с природата на България?			
а) наслада, възхищение	22%	27,1%	40,9%
б) сравнително приятни	62,7%	48,6%	31,8%
в) възможността за запознаване беше ограничена	15,2%	24,3%	3,9% 72

Принадлежността на туристите към единия или другия пол оказва доста съществено влияние върху интересите и насочеността на личността на туриста, а следователно и върху формиране на психичните състояния.

Преди всичко, като обща тенденция се забелязва, че жените обръщат много повече внимание върху възможността за установяване на непосредствени контакти с хората и по-малко внимание върху общуването с духовната култура на посетената страна. На въпроса: „Кое е според Вас най-интересното, което може да намери в България непредубеденият човек?“ най-често срещаният отговор при жените е: „Добри условия за почивка в курортните комплекси“, докато при мъжете най-често срещаният отговор е: „Интересни и своеобразни градове и исторически паметници“. В същото време почти три пъти по-голям брой жени (отколкото мъже) посочват като най-интересни за тях „добре обзаведените и в достатъчно количество места за почивка — ресторанти, кафе-сладкарници, клубове“.

Отговорите на жените се групират около следните мнения и неангажиращите с нищо отговори: „Беше интересно да се види“, „Животът на българите по-скоро прилича, отколкото се различава от нашия“ и др. В същото време жените два пъти по-рядко от мъжете посочват крайния отговор: „Не очаквах много, но съм удивен от видяното“, който говори за склонност към резки и противоположни промени в психичното състояние, също както и два пъти по-често от мъжете посочват отговора: „Всичко тук е точно както и при нас“, говорещ за по-голяма инертност в промяната на психичните състояния,

а от своя страна мъжете три пъти по-често посочват отговора: „Всичко тук е съвсем различно, отколкото при нас“, т. е. картината на техните психични състояния е по-динамична и променлива.

Образованието на туристите също оказва значително влияние при формирането на психично състояние на удовлетвореност от пътуването. Преди всичко колкото по-високо е образованието на туристите, толкова по-големи са техните изисквания към качеството на предоставените услуги. Ето защо при едно и също качество на услугите хората с по-ниско образование са по-удовлетворени от тях, отколкото хората с по-високо образование.

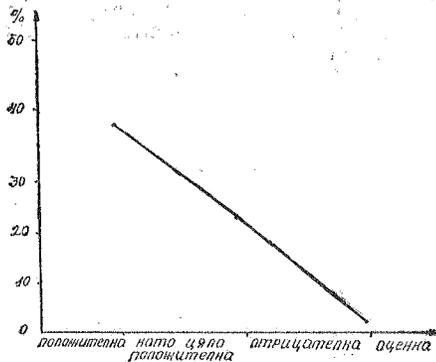
Влиянието на новите преживявания и състоянието „удивление“ върху формиране на психично състояние на удовлетвореност от пътуването личи особено ясно в отговорите на туристите, дали положителна, като цяло положителна и отрицателна оценка за екскурзията. Колкото повече са новите преживявания от пътуването, толкова по-устойчиво е психичното състояние на удовлетвореност (фиг. 2).

Устойчива тенденция е, че туристическо пътуване предприемат най-вече хора с по-високо интелектуално равнище и млади хора, които по начало показват по-голяма склонност към възприемане и общуване с чуждата култура и по-малка ригидност. Тази закономерност е отбелязана от доста автори: „Младото поколение най-силно възприема идеята за пътуване през свободното време. Туризмът е резултат на културното равнище и аспирациите на човека, а не необходим придружител на урбанизацията. . . В класата на специалистите има най-много туристи.“ Статистическият анализ на образователното равнище на туристите показва значим коефициент на корелация между броя на туристите и броя на висшите във всички по-развити европейски страни. Нашето изследване потвърди тази закономерност. От анкетираните процентът на туристите с висше и полувисше образование се оказва най-голям — 61,1%, на хората със средно образование — 36,3%, а с основно образование бяха само 2,6% от туристите.

Проучени бяха и някои други зависимости, които заедно с изложените доказват, че:

1. Туристическата група е специфична, почти неизследвана досега социална общност, най-важните характеристики на която са колективистичните психични състояния.

2. Психичните състояния са обусловени преди всичко от процеса на общуване със сегашната и миналата материална и духовна култура на посещения народ.

Фиг. 2. Разпределение на отговорите: „Не очаквах много, но съм удивен от видяното“ на въпроса „Какво е Вашето мнение за културно-историческите ценности в България?“ според цялостната оценка за пътуването

ЛИТЕРАТУРА

1. Кузбмин, Е. С., Основы социальной психологии. Л., 1967.
2. Левитов, Н. Д., Психология характера. М., 1969.
3. Леонтьев, А. Н. Проблемы развития психики. М., 1965.
4. Ломов Б. Ф. Общение и социальная регуляция поведения. в „Методологические проблемы социальной психологии“, М., 1975.
5. Парыгин, Б. Д., Основы социально-психологической теории. М., 1971.
6. Delobelle, A., Theses et Hypothèses sur le Tourisme. „Recherches sociologiques“, 2/1976.
7. De Roulet, The traditional cultural tourism dictating what you must see. „Individual or organized travel and holidays, today and tomorrow. Bucharest, 1969.
8. Massanelli, D., The tourist N. Y., 1976.

DYNAMICS OF THE PSYCHIC STATES IN THE TOURIST GROUP

G. Madjarov

The collectivistic psychic states in a tourist group are placed in the focus of the paper as well as the peculiarities of their formation. A general psychological characteristics of tourism as a form of contacts is given and the tourist group is presented as specific social community. The psychic state of satisfaction with travelling in a tourist group is analysed. The main factor of this satisfaction is the acquaintance with the material and spiritual cultures of the people visited, as well as the rich impressions which change the preliminary attitude of the tourist. The dynamics of the collectivistic psychic states in the group is studied in its dependence on the age, sex and educational level of the group.

Педагогическа и възрастова психология

ОСОБЕНОСТИ НА МИСЛЕНЕТО ПРЕЗ РАННА ДЕТСКА ВЪЗРАСТ

Р. ДРАГОШИНОВА, Т. ТАТЪЗОВ

II съобщение: Формиране на мисловната операция „класификация“

Проучването на особеностите на мисленето през първите три години от живота на детето е актуална задача, свързана с неговото интелектуално развитие.

А. В. Запорожец (1964), П. А. Гальперин (1966), С. Л. Новоселова (1978), А. А. Люблинская (1975), Н. Н. Поддьяков (1977), Дж. Брунер (1977), Е. И. Исенина (1980), Ф. Р. Hughes (1980) считат, че мисленето на децата от ранна възраст се развива динамично в единство с развитието на предметната дейност. В процеса на тази дейност детето извършва първите си мисловни операции — сравнение, класификация, обобщение.

Редица автори посочват, че първоначално се развива конкретната класификация върху основата на сходството в перцептивните свойства — цвят, форма, величина, а по-късно абстрактната класификация (Дж. Брунер, Р. Олвер и П. Гринфилд, 1971; Л. А. Венгер, В. А. Мухина, 1974; М. Коул, С. Скрибнер, 1977).

В ранната детска възраст мисловната операция „класификация“ не е достатъчно проучена.

Задача на настоящата работа е да се изследват възможностите на децата от 1 до 3 години практически да класифицират (групират) предметите съобразно перцептивните свойства — цвят, форма, величина и при техните съчетания (цвят и величина, цвят и форма, форма и величина).

Изследването се проведе върху 240 здрави деца с нормално физическо и психическо развитие, отглеждани в детски ясли на гр. София. Те бяха разпределени в 8 подгрупи, във възрастови тримесечия по 30 деца.

Използуван бе психолого-педагогически експеримент, състоящ се от две серии с по три опита.

Чрез I о п и т от първата серия се изследваше възможността на децата да групират предмети по цвят. За целта използвахме набор от 6 еднакви по величина топки с диаметър 4 см, оцветени по 2 броя в червен, син и жълт цвят. Пред детето се поставяха всички топки, като задачата бе да ги разпредели по даден от нас еталон (червена, синя и жълта топка).

Чрез II о п и т от първата серия се изследваше групирането по форма. Използувахме еднакви по величина, оцветени в неутрален (сив) цвят фигури — куб (кубче), кълбо (топка) и призма (покрив). От детето се изискваше да ги разпредели по даден еталон.

При III о п и т се изследваха възможностите за групиране по величина. Наборът се състоеше от 3 размера цилиндри по 2 броя от всеки вид, оцветени в сив цвят. По даден еталон (голям, среден и малък цилиндър) детето трябваше да разпредели фигурите.

В т о р а т а с е р и я опити се състоеше в следното:

I о п и т. Изследваше се групирането по съчетание на цвят и величина. Пред детето се поставяха еднакви по цвят (червен) и величина (големи)

кълба и призми, както и еднакви по величина (малки) и цвят (сини) кълба и призми, от всички по 2 броя. По даден еталон (малка синя призма) детето трябваше да избере от всичките фигури само тези, които отговаряха на еталона. При този опит се изключваше признакът „форма“.

II опит. Изследваше се групирането по цвят и форма. Използуваните фигури бяха еднакви по размери (малки, но различно оцветени — 4 кубчета (по 2 червени и жълти) и 4 топки (2 жълти и 2 червени). Задачата бе да се отдели само червените кубчета, които отговаряха на еталона. При този опит бе изключен признакът „величина“.

III опит. Изследваше се групирането по форма и величина, като се използваха еднакво оцветени в сив цвят, но различни по форма и величина фигури: по 2 големи и малки кълба и по 2 големи и малки кубчета. Детето трябваше да отдели само големите кълба, отговарящи на дадения еталон. В случая бе изключен признакът „цвет“.

Всички деца бяха изследвани по поменатата методика еднократно на завършено възрастово тримесечие. Данните се нанасяха на специален протокол, след което се извършваше качествена оценка съобразно следните критерии: не реагира на задачата, подрежда верижно фигурите, без да спазва изискванията, подрежда правилно едната или двете фигури, но към тях прибавя други несъответстващи на еталона, подрежда правилно само едната от двете фигури, подрежда според инструкцията. Събраният материал бе обработен със статистически методи.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

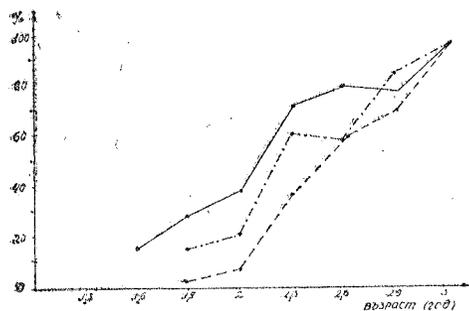
Резултатите относно класификацията по перцептивните признаци цвят, форма и величина са представени на фиг. 1.

Най-рано се установява групиране по форма у единични деца на 1 г. 6 м., а по цвят и величина на 1 г. 9 м. Данните за класификацията по форма показват, че този признак в сравнение с величината има доминиращо значение до 2 г. 6 м., докато в сравнение с данните за цвета разликата е статистически значима на 1 г. 6 м. ($P < 0,05$), на 2 г. ($P < 0,05$) и на 2 г. 6 м. ($P < 0,001$). След 2 г. 6 м. не се установява статистически значима разлика в данните за трите признака.

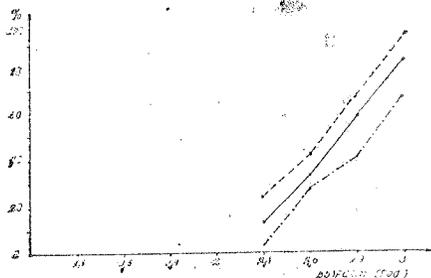
Класификацията на предметите по форма се осъществява от 75% деца в периода 2 г. 3 м.—2 г. 6 м., по цвят — 2 г. 6 м. — 2 г. 9 м. и по величина към 2 г. 9 м. Вероятно формата се явява водещо перцептивно свойство в сравнение с величината и цвета поради това, че тя служи за отграничаване на отделните предмети от общата маса като фигури (образи), без да се възприема от децата като геометрично понятие, което е характерно за по-късната възраст. Получените резултати не противоречат на литературните данни. Счита се, че формата и цветът като компоненти на сложния комплексен дразнител-предмета, при установяването на временните връзки един от тези компоненти може да се окаже по-силен (Е. И. Игнатъев, 1961).

Установи се, че при условията на нашия експеримент, където детето изпълнява съответни конкретни указания съобразно дадения еталон, не съществува предимство в изборителното отношение към различните варианти на перцептивните свойства: цвят (червен, син, жълт), форма (куб, кълбо, призма) и величина (голям, среден, малък).

Относно класифицирането на предметите по два съчетани признака (втора серия опити — фиг. 2) се установи, че единични деца започват да групират предметите към 2 г. 3 м. по форма и величина (23,5%), по цвят и величина (11,7%) и по цвят и форма (2,9%). На 3-годишна възраст повечето от децата извършват класификация по форма и величина (93,3%) по цвят и величина (83,3%), а по цвят и форма групират 66,6%.

Фиг. 1. Класификация по форма, цвят и величина: — форма, - - - цвят, ······ величина

Фиг. 2. Класификация по 2 съчетани признака: - - - форма и величина, — цвят и величина, ······ цвят и форма

От изложението се вижда, че формирането на способността у децата за практическа класификация на предметите, съобразно техните перцептивни свойства, се извършва през ранната детска възраст. Това формиране се извършва в няколко последователни етапа, обусловени от възрастовите възможности на децата. Така на 1 г. 3 м. децата не реагират на поставените задачи във връзка с класификацията вероятно поради това, че все още не разбират смисъла на указанията. След тази възраст фактически започва постепенното формиране на способността за конкретна класификация. Както показват нашите данни, първоначално децата подреждат верижно, без да спазват условията, по силата на добре овладяното действие „подреждане“ на предметите (1 г. 6 м.—1 г. 9 м.).

Следващата по-висша степен е групирането на предметите съобразно изискванията, но към тях прибавят и други несъответстващи на еталона фигури (1 г. 9 м.—2 г.). Това може да се обясни със становището на А. Р. Лурия (1979), че в началото регулиращата функция на речта върху поведението на децата (в случая словесната инструкция) се затруднява от непосредственото въздействие на обектите, предизвикващи силна ориентировъчна реакция, както и от инертността на процесите и действията през тази възраст.

Поредният етап във формирането на способността за класификация е разбиране смисъла на указанията, но без довеждане до цялостно изпълнение на задачата (децата не подреждат всички необходими фигури). Този етап се оказва преходен към реалното класифициране според изискванията на изследването, което се появява едва в периода 2 г. 6 м.—3 г. През този период децата преодоляват инертността на своите действия и правилно изпълняват указанията, за което допринася по-високата степен в развитието на познавателната сфера (А. А. Люблинская, 1975, Л. А. Венгер, В. А. Мухина, 1974, В. Мано-

ва—Томова, 1974, М. Коул, С. Скрибнер, 1977, Дж. Брунер, 1977) и наличието на формирана мисловна операция „сравнение“ (Р. Драгошинова, Т. Татъзов, А. Христова, 1980).

ИЗВОДИ:

1. Най-ранната възраст, в която отделни деца извършват конкретна класификация на предметите съобразно перцептивните свойства цвят, форма и величина, е 1 г. 6 м. — 1 г. 9 м.

Наличие на способност за конкретна класификация у 75% от изследваните деца се установява в периода 2 г. 3 м.—2 г. 6 м. по форма, 2 г. 6 м.—2 г. 9 м. по цвят и към 2 г. 9 м. по величина.

2. Конкретна класификация по два съчетани признака се установява при единични деца на 2 г. 3 м., а при 75% от децата на 3-годишна възраст.

3. Формирането на мисловната операция конкретна класификация в ранната възраст се извършва в следните етапи:

а) групиране чрез верижно подреждане на предметите, без да се спазват изискваните условия (1 г. 6 м.—1 г. 9 м.).

б) групиране на предметите съобразно изискванията, по прибавяне към тях на други, несъответстващи на еталона фигури (1 г. 9 м.—2 г.);

в) правилно разпределяне на фигурите, но неосъществяване докрай на групирането (2 г.—2 г. 6 м.);

г) извършване без грешки на конкретната класификация (2 г. 6 м.—3 г.).

ЛИТЕРАТУРА

1. Брунер, Дж., Р. Олвер, П. Гринфилд, Исследование развития познавательной деятельности., М., Педагогика, 1971.
2. Брунер, Дж., Психология познания., М. 1977.
3. Венгер, Л. А., В. А. Мухина, Развитие мышления дошкольника, „Дошкольное воспитание“, 7, 1974, 30—37.
4. Гальперин, П. Я, Исследование мышление в советской психологии., М. Наука, 1966, 259—276.
5. Драгошинова, Р., Т. Татъзов, А. Христова, Особенности на мисленето през ранна детска възраст: I съобщение — „Формиране на мисловната операция „сравнение“, „Психология“, 4, 1980, 230—234.
6. Запорожец, А. В., Развитие мышления. В сб. Психология дошкольного возраста. Развитие познавательных процессов., М. 1964.
7. Игнатъев, Е. И, Психология изобразительной деятельности детей., М. 1961.
8. Исенина, Е. И, Связь протоязыка ребенка с развитием его интеллекта. Сб. Психоллингвистичные исследования развития речи и обучение второму языку., М. 1980, 5—21.
9. Коул, М., С. Скрибнер, Культура и мышления. М. 1977.
10. Лурья, А. Р., Язык и сознание., М. МУ. 1979.
11. Люблинская, А. А., Развитие на детето., С. 1975.
12. Манова—Томова, В., Психологическа диагностика., С. 1974.
13. Новоселова, С. Л., Развитие мышления в раннем возрасте, М. Педагогика 1978.
14. Поддьяков, Н. Н., Мышление дошкольника., М. 1977.
15. Hughes, F. P., The relationship between spctial and logical functioning in the child — „J. Genet. Psychol.“ 1980, 137, № 1, 63—67.

PECULIARITIES OF THINKING IN EARLY CHILDREN'S AGE
Communication II: Formation of the reflective operation
«classification»

R. Dragoshinova, T. Tatyozov

The ability of 1—3 years old children to perform concrete classification of things according to their perceptual properties colour, form, magnitude and combinations colour-form, colour-magnitude and form-magnitude are studied by the authors. A sample of 240 crèche children were investigated in a psychological-pedagogical experiment according to authors' own methods. It was established that the earliest age when single children begin classifying things according to colour, form and magnitude is the period from 1 year 6 months to 1 year 9 months. In the period from 2 years 3 months already 75% of the children are able to classify things according to form; in the period from 2 years 6 months to 2 years 9 months — according to colour, and about 2 years 9 months — according to magnitude. Concrete classification according to combinations of 2 things was earliest established at the age of 2 years 3 months in single subjects and at the age of 3 years — in 75% of the subjects. The stages passed by the child until formation of the ability investigated are as follows: a) Grouping by arrangement of things in chains without observance of the conditions required (up to the age 1 year 6 months — 1 year 9 months); b) Grouping according to the requirements, but with inclusion of figures which did not correspond to the standard (1 year 9 months — 2 years); c) Correct distribution of the figures without completing the final grouping (2 years — 2 years 6 months); c) Performance without errors (2 years 6 months — 3 years).

**ОВЛАДЯВАНЕ НА ПСИХО-ПЕДАГОГИЧЕСКАТА РЕФЛЕКСИЯ —
НЕОБХОДИМО УСЛОВИЕ ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА УЧЕБНО-
ВЪЗПИТАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ**

Е. ГЕОРГИЕВА, А. АТАНАСОВА

Поставената от партията задача за повишаване качеството на педагогическия труд изисква от педагога да използва разкритите от науката закономерности при комуникативното взаимодействие в учебния процес. Възниква необходимостта от по-задълбочено изучаване психическата дейност на учащите се.

В основата си учебният процес се свежда до взаимодействие между логико-психологическата сфера на педагога и на учащите се. Системният подход към въпросите на обучението предполага осъзнаване от преподавателя на вътрешните връзки в системата на общата дейност на участниците в учебния процес. Интуитивно, по-малко или по-съзнателно, педагогът се ориентира на

такива връзки постоянно, но принципите за научност, съзнателност и системност изискват да се разбират закономерностите на информационното взаимодействие на логико-психическите сфери на участниците в учебния процес.

В своята професионална дейност преподавателят се ръководи основно от три вида информация:

1. Вътрешна информация във вид на натрупани знания.
2. Сведения, получени в резултат на перцепцията, в това число с помощта на обратна връзка, при общуване, при взаимодействие с учащите се.
3. Рефлексивна информация, получена чрез логическото мислене, а също и с помощта на интуицията и въображението.

Тази система от информация определя и регулира действията на преподавателя.

Понятието „педагогическа рефлексия“ е пренесено от теорията за игрите в дидактиката. Под „рефлексия“ се разбира способността на човека да отразява своя вътрешен мир и този на другите хора. Осъзнатият резултат от това отражение дава информация, наречена рефлексивна. Рефлексирането изпълнява функцията системобразуване в системата „педагог и учащи се“ и има характер на обратна връзка. Освен това посредством рефлексията се контролира обратната връзка, лъжливо представена от партньора в случай на неадекватност между целите на обекта и субекта.

Рефлексивната информация способствува за повишаване степента на определеност при управляване на дейността. Необходимо е да се включи като съществен компонент от личната педагогическа система на преподавателя.

Тъй като не е разработена теория за психо-педагогическата рефлексия, то в дидактиката явлението „рефлексия“ е представено от други близки понятия, отразяващи вътрешната дейност на участниците в учебния процес. Най-често дейността на учащите се условно се разбива на съставни части, всяка от които се определя от тяхната вътрешна, умствена дейност. Наблюденията на учащите се, наред с другите методи на изследване, преподавателят осъществява и с помощта на рефлексията.

Разкривайки закономерностите в управлението на процеса за усвояване на знания, Н. Ф. Тализина прилага теорията за поетапното усвояване на умствените действия.¹ В съответствие с нея, още на първия етап ученикът е длъжен да състави ориентировъчна основа на действието, т. е. предварително да си представи в ума действието и условията за неговото изпълнение. Управлявайки действията на ученика, педагогът трябва да има понятие за това какви представи се изработват у ученика. Тук се проявява явлението „рефлексия“ както в дейността на ученика, така и на педагога. Етапите на речта за себе си и вътрешната реч са свързани с проявлението на саморефлексия от учащите се, а формирането на съответно понятие за извършващото се в ума на учениците е функция на педагогическата рефлексия на преподавателя. Авторите на подобни работи не използват пряко понятието „рефлексия“, но по същество разкриват отделните ѝ проявления в учебния процес.

Нуждите за оптимално управление на учебния процес тласкат към опити за разработване на този проблем. Съветските автори М. С. Дмитриева, В. А. Лефевр и Г. Л. Смолян разработват степени на рефлексията в системата „преподавател-студент“. М. С. Димитриева пише: „Степента на рефлексия означа-

¹ Тализина, Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний; М., 1971.

чава количеството създадени адекватни модели на мислителните операции на своя партньор“.¹

Съветският автор Т. С. Сочен² също работи за изясняване на рефлексията в системата „педагог—учащи се“. Той заключава, че за съзнателното целенасочено формиране на определени качества у подрастващите (разбиране на материала, навици за самоанализ, умение да слушат и др.) педагогът трябва да владее определени степени на рефлексия. Авторът установява, че съществува известно съотношение между рефлексивните умения на педагога и неговите професионални качества, което отразява в таблица (табл. I)

Т а б л и ц а I

Характерни качества на работа	Степен на рефлексия
Учителят преподава своите знания на учащите се, без да се ориентира в психическата им дейност.	0
Учителят трансформира учебната информация съобразно особеностите на учащите се, т. е. той се ориентира във вътрешната им дейност.	I
Учителят моделира система от знания по отделни въпроси съобразно особеностите на учащите се. Той се грижи те да се ориентират в получените знания, т. е. да проявяват саморефлексия.	Между I и II.
Учителят моделира дейността на учащите се за овладяване на система от знания. За целта те трябва да се ориентират с определена степен на адекватност във вътрешното състояние на педагога, да проследяват закономерностите на мисленето му. На свой ред учителят е длъжен да „види“ модела, който се установява в съзнанието на учениците.	II
Учителят моделира система от дейности за формиране необходимите социални черти у личността на ученика. За тази цел той е длъжен да научи учениците вярно да възприемат неговия вътрешен мир и този на другите хора, като извършват това съзнателно. Сам учителят трябва да разбира какво се извършва в съзнанието на учениците и да умее да самоанализира дейността си. Освен това той трябва да ги научи съзнателно да изпълняват изискванията на обществото.	III

Проследявайки съотношението между рефлексията и майсторството на педагога, Т. С. Сочен издига хипотезата, че майсторството на педагога е свързано с овладяването на психо-педагогическата рефлексия. Той прави следното заключение: педагог, който има ниско равнище на рефлексия, е винаги посредствен педагог. Преподавател, на когото са достъпни високите уровни на рефлексията, достига високи показатели в педагогическата си дейност.

Наблюденията ни по време на педагогическата практика показват, че студенти, които не притежават педагогическо въображение, не достигат добри резултати в учебно-възпитателния процес. Педагогическото въображение е важен компонент в системата от педагогически качества, начално звено на

¹ Дмитриева, М. С., Управление учебным процессом в высшей школе. Новосибирск, 1971, с. 92

² Т. С. Сочень, Личная педагогическая система преподавателя. Изд. „Знание“, М., 1978, с. 16.

психо-педагогическата рефлексия. Начално, защото не е достатъчно студентът да си представи само как детето образно отразява обекта от действителността, но и какви връзки и закономерности търси, открива, какво отношение проявява към тях. Следователно психологическото съдържание на педагогическата рефлексия включва, освен въображение, още логическо мислене и интуиция.

Възниква необходимостта от създаване на методика за овладяване на психо-педагогическата рефлексия. Потърсихме форми и похвати на работа със студентите, чрез които да създадем известни умения за осъществяването ѝ.

Необходимостта от психо-педагогическа рефлексия се налага на първо място при непосредствената подготовка за педагогическата практика. При проверка на план-конспекти методикът и педагогът поставят въпроси, които предизвикват въображаемо ситуацията на предстоящата работа на студента с децата. Например при занятия в I група по рисуване на тема „Гнездо“ студентът „да погледне с очите на детето“ задачата, която поставя: „Днес ще рисуваме гнездо на птиченцето“. „Да погледне с очите на детето“ означава да се ориентира доколко то има представа за обекта: предназначение, форма и др. По-точното ориентиране ще даде възможност да се планират действията при дейността. Ще се реши кои знания да се дадат в предварителната подготовка на занятието, кое ще се допълни, ще се припомни на самото занятие. За I група е характерно на самото занятие отново да се внесат обекти или техните модели, за по-големите групи — да се разчита на по-точни представи.

Недоглеждането на тези моменти води до грешки: излишно се удължава ориентировъчната част на занятието или изложеното от практикантката не достига до децата. За да не се допуска това, непременно изискваме след вземане на програмните задачи студентите да се ориентират теоретически във възрастните особености на децата, в теорията на науката по съответния раздел, в методиката, в системата по Програмата и доколкото е възможно и в индивидуалното равнище на децата. След уточняване на обекта следва начинът на неговото изобразяване. Студентът трябва да бъде ориентиран по отношение на двигателните умения на децата, в техническите им умения за изобразяване. Това ще му даде възможност да се вземат верни решения в педагогическата дейност: да даде ли образец, цялостен или частичен, да направи ли показ на действието, каква техника за изобразяване да се използва.

„Да се погледне с очите на детето“ включва още нещо — отношението му към съдържанието на работата. Това налага изискване към подбора на материала и интересното му представяне пред децата. В посочения от нас пример те трябваше „да помогнат на птиченцето, защото вятърът е съборил гнездото му“. Тази игрова ситуация се показва чрез куклен епюд.

Опити за овладяване на рефлексията направихме и чрез използване на телевизионния комплекс. Студентите имат възможност да проиграт бъдещ урок пред камерата в студиото, да се самонаблюдават и да бъдат наблюдавани на мониторите от другите студенти. Като предвиждат ефекта на своето въздействие върху децата, те имат възможност да регулират мислите, речта, мимиките, жестовете и интонацията си. След конферирание, занятието може да се проиграе с направените корекции.

Непосредственото провеждане на учебно-възпитателния процес е също тясно свързано с психо-педагогическата рефлексия. Рефлексивната информация способствува да се повиши степента на определеност при управление на дейността. Обектът на въздействие (детето) се отличава с особена динамичност.

Студентът е поставен отново пред необходимостта от рефлексирание. Той трябва бързо да реагира на конкретно възникващите ситуации и доколкото е възможно да подхожда индивидуално. В посоченото от нас занятие се получи следното. Детето стои. . . и не започва работа. Студентът трябва да открие причините; неумение, страх, липса на самостоятелност, болестно състояние, потиснатост и т. н. Откриването е показател за усвояване на психо-педагогическата рефлексия. Създава се благоприятен контакт между учител и дете. Бързото, навременно отреагиране в учебната работа налага често и интуитивно вземане на решения. За такива учители се казва, че имат „усет“ за работа с децата — в същност този усет се базира на добра подготовка.

Конферирането след практиката цели да се направи преценка на работата и да се прогнозира бъдещата дейност на студентите. Моментите на рефлексия, които се включват тук, целят още по-резултатна бъдеща работа. След посочените грешки и положителни страни на реализацията студентите разбират доколко са достигнали до съзнанието на децата. Студентка споделя следното: „По време на преценката едно дете само ми донесе рисунката си до таблото, където бях изложила хубави работи. Аз се досетих, че то не е удовлетворено, но няма и критерий. Намерих начин да го поощря.“

Известни възможности за формиране на умение в педагогическа рефлексия дават и часовете за семинари и лекции. В тях педагогическите ситуации са условни, но в замяна на това са тясно свързани с определени теоретични проблеми.

В лекция по детска психология студентите се поставят в следната проблемна въображаема ситуация: „В какви последователни варианти може да се даде играта „Познай какво се е изменило“, като се съобразите със сложността на умствените действия и с възрастовите особености на детската памет?“ (Материал за играта са група предмети. Учителката скрива или изменя мястото на няколко от тях. Децата трябва да отгатнат промяната). Студентите предлагат следните варианти: предметите са в редица и липсва някой от тях; предметите са в редица, но разместени; разместени в редица и липсват предмети; разместени в пространството; разместени в пространството и липсващи.

По повод на темата „Методи на нравствено възпитание“ преподавателят изисква предложение за подход при следната ситуация: „В аквариума на групата има красиви рибки. У децата се възпитава обич и грижливо отношение към тях. Една от рибките изчезва. След време се открива в джобчето на едно от децата. Какви методи и похвати на нравствено възпитание трябва да се използват от учителката?“ За да ги определят, студентите трябва да открият мотивите, ръководили постъпката на детето. Откриването на мотивите включва психо-педагогическа рефлексия.

Насочването към проблема за психо-педагогическа рефлексия ни показва, че тя е задължителен момент в учебната дейност. Формирането ѝ е продължителен и труден процес, затова е необходимо да се търсят начини за осъществяването ѝ.

PEDAGOGICAL REFLECTION AND THE MANAGEMENT OF THE TEACHING
PROCESS

E. Georgieva, A. Atanassova

The paper deals with the content of the concept „reflection“. Its development under the influence of such contemporary branches of human knowledge as psychology, cybernetics, gnosiology, theory of the games and decision making, etc. is traced out. The importance of the specific function of the processes of reflection as an element of the pedagogical communication is pointed out. On the basis of some studies of the different levels of reflection in the system teacher-student, performed by a number of Soviet psychologists, an attempt is made in the Institute for Preparation of Teachers (in the town of Bourgas) for development of reflective approach in the young future pedagogues.

Абонаменти за второто полугодие на списание „Психология“ се приемат във всички пощенски станции в страната.

Полугодишен абонамент — 1,80 лв.

Психология на труда

ЗА ТЕХНИЧЕСКИТЕ СПОСОБНОСТИ НА УЧЕНИЦИТЕ ОТ ПЪРВИ — ТРЕТИ КЛАС НА ЕСПУ

ИВ. ЕВТИМОВ

Съчетаването на обучението с практиката поставя въпроса да се формират у учениците не само литературни и математически, но и технически способности. В началното училище този въпрос намира израз в лицето на трудовото обучение, съответно учебната програма с включените в нея упражнения по практика.

Преди да разгледаме конкретно формулирания въпрос, следва да отбележим, че проблемът за техническите способности е бил обект на внимание от голям брой автори. П. Якобсън¹ изследва техническите способности у ученици от седми клас, а у нас Г. Пирвов² отделя значително място на проблема за творчеството и мисленето, в това число и на въпроса за практическото решаване на задачи и ролята на мисленето в тази дейност. Техническите способности са обект на интерпретация и от Тр. Трифонов³.

Без да правим цялостен обзор на проблема за техническите способности, трябва да отбележим, че почти всички автори приемат за технически способности или техни компоненти психически феномени като развито пространствено въображение, способност към манипулативна ловкост, разумно планиране на практическите задачи, умение за анализиране и синтезиране и проверка на резултатите. Б. Г. Ананиев и Е. Ф. Рибалко, например, разглеждат въпроса за развитието на пространствените представи у децата, подчертават зависимостта между успешното усвояване на геометричните и графичните умения и характера на получаваната словесна информация.

Като формулираме въпроса за формирането на техническите способности у децата, ние имаме предвид не само характера на способностите в сферата на техниката, но предимно конкретни наблюдения и изследвания, породени от допусканията слабости по трудово обучение с учениците и необходимостта да се формират у подрастващите аналогични способности в процеса на трудовото обучение. В тази връзка следва да посочим, че от учениците от първи клас се изискват умения да четат и да изпълняват елементарни чертежи, да построяват елементарни скици на детайли, а при учениците от трети клас — да построяват скици на детайли и на сложни предмети в една проекция. Наблюденията ни показват, че в много случаи това се върши механически, не се формира потребност от използване на чертежи, с други думи, чертането не влиза в обучението на учениците в качеството си на „език на техниката“.

¹ Якобсън П. М., Психологически особености конструктивной деятельности учащихся VII классов, Вопросы психологии, кн. 3, 1956.

² Пирвов Г., Психологически проблеми на мисленето, гл. 2, НИ, 1979.

³ Трифонов, Тр., „Психология на техническото творчество, Психология на творчеството, НИ, 1981.

Във връзка с тези факти възникнаха въпроси като — възможно ли е още в първи клас на ЕСПУ учениците да овладяват навици за четене и построяване на елементарни чертежи и каква роля тук играят пространственото въображение и логическото мислене и второ, не по-малко важно — достатъчно ли е общото умствено развитие на учениците в този възраст за формиране на технически способности чрез формиране на уменията за чертане.

За изследването подбрахме серия от задачи, като в първата включихме задачи, чиято реализация изискваше от учениците да изпълняват различни модели от картон по предварително дадена техническа рисунка. Серията включваше пет градиращи по сложност задачи. От учениците се изискваше да установят броя на квадратчета, които са покрити от предварително избран от тях паралелопипед. Положението на паралелопипеда спрямо карираната плоскост се изменяше съобразно неговите три измерения — дължина, ширина и височина. Тази серия от задачи определихме като подготвителна, тъй като тя беше един преход към четене на по-сложни чертежи.

Втората серия от задачи проведехме на два етапа. Задачите бяха с различна трудност и за разлика от първата серия имаха обучаващ характер. Учениците трябваше да се научат да четат чертежи в общи линии, да построяват модели от кубчета съобразно изискванията на ортогоналното проектиране. Изследването протичаше в следната последователност. На учениците беше предложен лист с изображение на паралелопипед в два варианта, като единият представляваше карта с техническа рисунка на същия, а другият — карта с чертеж в три изгледа на същата фигура. Ученикът трябва да разгледа двата варианта на изображения (рисуноката) и техническия чертеж, да подчертае преимуществата на чертежа и да проследи последователността на представените три изгледа, като посочи съотношението помежду им. По-нататък на ученика се предлага следващата карта, върху която той трябва да положи обемно тяло със същата големина и форма върху показаните три изгледа на техническия чертеж. Ако се справи безупречно, преминава на другата задача, която е усложнена. Когато не може да се справи със задачата, експериментаторът повтаря изследването.

След 45 дни отново се проведе същото изследване, като на учениците се предоставяше възможността сами да решават задачите.

Резултатите показаха, че от изследваните 180 ученици от първи — трети клас 89% се справят със задачите, което дава основание да се приеме постановката, че процесът на обучение в четене на чертежи теоретически е възможен при спазването на определена последователност, а именно: ученикът да подлага на анализ елементите на изображения на чертежа и последователно да проследи всеки един от тях при всички изображения и второ — да се изработи хипотеза за възможните форми на предмета. Този процес се доближава до формулираната от проф. Г. Пиръв четвърта степен на разбирането при решаването на практически задачи, степен, характеризираща се с разбиране и проверка на хипотези.¹

В случая е налице съчетание на пространствено въображение с манипулации и умение да се изобрази, съпостави и провери поставената задача. Несъмнено бяха налице и вариации в изпълнението на задачите. Наблюдаваха се група ученици, които стигнаха до извода, че за пълен анализ на чертежа е достатъчен само един изглед отгоре, други започнаха анализа на чертежа от

¹ Пиръв Г. Д., Психологически проблеми на мисленето, с. 47.

главния изглед на предмета, трета група успяваха да решат задачата само с един или два изгледа на предмета върху чертежа. Това ни дава основание да посочим, че тази група ученици, която строи модела само по един начин (по един изглед), ще почувствува затруднения при проверката на решението си, което се потвърди и в урока — учениците бяха забравили за начина на работа, по който са работили преди и започваха проверка по съвсем друг начин.

При обобщаването на резултатите се очертаха три етапа, по-скоро три форми на действие от страна на учениците. При първата форма на указанието: „Поставете кутията така, както е показано на чертежа“ повечето от учениците решиха задачата, като поставиха три кутии, съответно върху трите изобразени на чертежа проекции. Това особено силно се открояваше при учениците от първи клас — 93%, при второкласниците — 84%, при третокласниците — 68%. Необходимо беше да повторим няколко пъти условието на задачата и да обясним, че това са изображения на един и същ предмет (кутия), след което повечето от учениците сами се ориентираха в трите положения на кутията. Втората форма се наблюдаваше при даването от нас указания, а именно, че това са изображения на един и същ предмет, при което по-малко от изследваните ученици избираха само една от страните на кутията за основа, която е достатъчно характерна за цялата фигура. На въпроса: „Защо положи кутията върху този чертеж“ ученикът отговаряше: „Защото това е главният изглед“. Третата форма на формиране на уменията, по-скоро на съчетание на пространственото въображение с мисленето и уменията се наблюдаваше при формирането у учениците на умения за съпоставяне на няколко изображения от един и същ предмет и възможността да се представи точната форма на предмета и неговото разположение в пространството. В същност това беше етапът, в който учениците се научиха да чертаят чертежи.

За да получим отговор на въпроса за това, от какво зависи бързината при овладяването на знанията и формирането на навиците за четене на чертежи и тяхната относителна устойчивост, продължихме експеримента с нова серия от задачи, които определихме като контролни. На този етап бяха изследвани 75 ученици от втори и трети клас, като при изследването използвахме следните показатели: скорост на овладяване на начините на четене на чертежи, трайност на усвояване на нови знания, брой на решените задачи за единица време, брой на вариантите за едно и също решение, умение за обосноваване на своето решение.

Резултатите от изследването показаха известни нюансировки в решението на задачите: много от учениците се справиха със задачите, други допуснаха грешки в резултат на слабо развита зрителна памет, но посочените по-горе показатели, общо взето, бяха налице у учениците.

Един от съществените компоненти на техническите способности, посочван от много автори, е пространственото въображение. За неговото проучване при учениците от посочените възрасти използвахме две групи задачи: изпълнение на задачи с помощта на числови отметки по предварително дадена рисунка и второ — изпълнение на чертеж по даден план. При първата задача всички изследвани ученици се справяха. При втората задача се получиха затруднения, които породиха у нас предположението, че трудностите опират до изпълнение на самия чертеж по предварително даден план, тъй като до този момент ние обучавахме учениците да четат чертежи и по-малко да ги изпълняват. За да проверим това предположение, ние предложихме на учени-

ците да построят модела на кутийки по предварително даден план, а след това да го начертаят. Резултатите бяха налице.

Резултатите от цялостното изследване показаха, че формирането на технически способности, по-точно на техни компоненти, е напълно възможно при учениците от първи—трети клас в часовете по трудово обучение. Нещо повече, индивидуалните ни наблюдения показват, че учениците с радост разкриват някои страни на трудностите при чертежите, сравняват модела с чертежа, което несъмнено развива пространственото им въображение, аналитико-синтетичните процеси на мисловната дейност, обогатява сръчността им.

Изследванията позволяват да се направят и някои изводи относно методите на обучение. Считаме за уместно да посочим, че:

1. Усилията във формирането на технически способности трябва да се насочат към овладяване на прийоми за четене на чертежи, а не само към изпълнението им, дори това да става по шаблон, както е в първи клас.

2. Чрез формирането на навици за четане на чертежи, макар и елементарни, се осигурява възможност да се извършат редица мисловни операции и логически заключения, имащи за предпоставка различните изображения на предметите.

3. Формирането на технически способности или на техни компоненти трябва да се осъществява върху основата на взаимодействието между интелектуалната и сензомоторната сфера.

DEVELOPMENT OF TECHNICAL ABILITIES IN PUPILS OF THE GRADES I-III OF THE UNIFIED HIGH POLYTECHNICAL SCHOOLS

I. Evtimov

The technical abilities of 180 pupils from the grades I—III were studied within the frames of the regular lessons in labour skill. Psychological parameters, such as spatial imagination, manipulative skills, the elements of analytical and synthetic thinking etc. were traced out. The results obtained show that in the pupils investigated and in the process of teaching are available all the conditions necessary to the formation of the technical abilities at the age investigated.

ХЕМИСФЕРНА ЛАТЕРАЛИЗАЦИЯ ЗА ФОРМИ ПРИ ЗДРАВИ ЛИЦА И ПРИ БОЛНИ С ОГНИЩНИ МОЗЪЧНИ УВРЕДИ

С. ПЕНЧЕВА

1. Работите на Kimura, 1961 и на Sperry, 1966, възбудиха голям интерес към проблема за церебралните асиметрии. По-късно, Kimura, 1966, допусна, че асиметрията в перцептивното изпълнение рефлектира на асиметричната функция на мозъка при обработка на вербални или невербални стимули. Според тази хипотеза, за вербалните стимули се изисква приоритет на дясното зрително поле (ДЗП), докато за невербални стимули има приоритет лявото зрително поле (ЛЗП).

1.1. При обработка на информация, разликите между лявата и дясната мозъчна хемисфера (ЛМХ и ДМХ) зависят от типа на човешкото поведение, от това зрително или слухово се възприемат стимулите (Kimura 1966, 1973), от индивидуалните различия при изпълнение на задачите за възпроизвеждане (Milner, 1971).

1.2. Тахистоскопично представяне на стимулите в ЛЗП и ДЗП довежда до различни нива на изпълнение на задачите и показва разлики в хемисферната асиметрия на мозъчните функции. Обикновено ЛМХ има приоритет за езиков перформанс, а ДМХ — за зрително-пространствен. Тази разлика обаче не би могла да бъде единствена или основна за определяне на хемисферната специализация. На практика, особено при проучвания на комисуротомирани болни, се установява, че ЛМХ е по-добре специализирана за аналитични процеси, а ДМХ — за гешталтни процеси (Levy., 1972, Bogen et al., Trevarthen, 1977, Levy — Agresti a. Sperry, 1968, Sperry, 1973). В подкрепа на това становище са и фактите, че такива болни по-добре разпознават комплексни стимулни конфигурации с ДМХ, в сравнение с разпознаването на частични, фрагментирани белези (Nebes, 1974). От друга страна обекти, чиито контури са нарушени или зачеркнати, се разпознават с затруднения от болни с увреда в ДМХ повече, отколкото при тези с увреда в ЛМХ (De Renzi. Spinnler, 1966, Landsdlil 1968).

1.3. В контраст с клиничната литература, проучванията върху релативната активност на ЛМХ и ДМХ при нормални хора относно процеси на двата модела — гешталтен и аналитичен е частично игнориран. В тези наблюдения и експерименти хемисферната специализация е свързана с паралелни или серийни процеси (Cohen 1973). Cohen съобщава за тенденции ЛМХ да обработва, по-добре от дясната, буквени стимули, представени серийно, а двете МХ — невербализуеми холистични форми. Patterson a. Bradshawe, 1975, използвайки парадигмата на еднакви (различни двойкови съпоставяния поддържат хипотезата, че ЛМХ оперира с аналитично, а ДМХ — с гешталтно съпоставяне на схематично представени човешки лица. Fontenot, 1973, провежда експерименти с два вида форми по сложност и демонстрира приоритет на ЛЗП за сложните стимули и липса на такъв за по-елементарните. Авто-

рът подчертава също, че асоциативният обем или вербалният компонент на стимула определя водещото зрително поле. Napau et al. 1976, намират приоритет на ДЗП и за двата вида форми — сложни и елементарни. Umiltà et al., 1978, установяват по-лесна и бърза реакция на ДЗП за стимули, като прости геометрични фигури (триъгълник, квадрат), и обратно — ЛЗП с приоритет за стимули-комплексни геометрични фигури (10- или 12-многоъгълници). Тези данни авторите обясняват с пространствената стратегия на ДМХ, а дискриминацията на единични белези, като атрибут на ЛМХ.

2. В настоящото изследване се проучва мозъчната функция и асиметрията на хемисферите в процеса на възприемане на стимул-форми, които са гешталти, невербални, но вербализуеми по своята характеристика.

2.1. Методът е на билатерално симултанно зрително възприемане (БСЗВ) на стимули, предявени тахистоскопично, поотделно към всяко зрително поле (ЛЗП и ДЗП).

2.2. Апаратната постановка е описана от Пенчева, 1982.

2.3. Стимули и процедура. Използват се 6 форми — квадрат, правоъгълник, многоъгълник, триъгълник, кръг и елипса. Формите са нарисувани на бял картон с черен туш и от тях са направени диапозитиви с размер 5×5 см, подходящи за използваната фотоклетка. Стимулите са комбинирани по двойки — всеки с всеки, при което се получават общо 30 комбинации. Предявяват се симултанно зрително тахистоскопично за 30 msec. експозиция, по един от двойката за ЛЗП и за ДЗП. В цялата комбинация, всяка фигура се появява по 5 пъти в едното и по 5 пъти в другото зрително поле, на 10° разстояние от централната светеща точка на периметъра. Изисква се изследваното лице (Ии) незабавно да нарисува с дясната си ръка видяната или евентуално двете видени форми върху предварително подготвени картончета с номерация от 1 до 30. На фишове с номерата на двойковите комбинации се отбелязват разпознатите форми, както и зрителното поле — ЛЗП, ДЗП или ЛДЗП, а така също и допуснатите грешки.

За статистическа обработка са получени общо 900 отговора, за двойки стимули или 1800 — за всеки стимул, като всеки отговор може да бъде правилен за стимул в ЛЗП, в ДЗП, в двете ЗП, или грешен.

3. В този експеримент се избягва възможността и необходимостта да се назовава отделната форма, която е невербален, но вербализуем стимул. Формите, като стимули със зрително-пространствена характеристика, са обект за оценка на субдоминантната за речта ДМХ. За да се избегне ангажирането, на ЛМХ не се изисква назоваване на формата. От друга страна обаче, необходимостта формата да бъде нарисувана с дясната ръка създава възможност за приоритет при възприемане на ДЗП, предаващо директно информацията към ЛМХ и от там към водещата дясна ръка. Информацията, възприета чрез ЛЗП, има по-дълъг път, тъй като се отправя към ДМХ и за да се включи в действие дясната ръка, тя трябва да бъде предадена към моторната зона на ЛМХ чрез corpus callosum.

Задачата при този експеримент е гнозисно-праксисна, като се използва зрителната модалност, както и възприемането на невербални, но вербализуеми стимули. Изучава се възможността на ЛМХ и ДМХ поотделно да обработват информация със зрително-пространствена характеристика, когато е предявена едновременно и симултанно. Предварителната хипотеза е, че при този процес приоритет има ДМХ или ЛЗП, чрез което се възприема стимулт, независимо че се изисква мануален отговор чрез дясната ръка. Както отбеля-

захме, за да бъде отговорът точен, т. е. нарисуваният образ да отговаря на видения от едното зрително поле, необходимо е да бъде правилно разпознат и според характера на стимула това трябва да бъде чрез ЛЗП.

За осъществяване на поставената задача се изследват две групи лица — здрави и болни с огнищни мозъчни увреди.

Таблица 1

а) План на двуфакторния експеримент за БСЗВ при здрави хора

A	A1			A2		
B	B1	B2	B3	B1	B2	B3
Σх	140	138	54	137	135	73

Фактор А — пол на Ии, А1 мъже и А2 жени
 Фактор В — зрително поле, В1 ЛЗП, В2 ДЗП и В3 ЛДЗП
 Реплики: правилните отговори на 30 здрави лица

б) Резултати от дисперсионния анализ

Източник на дисперсия	Степен на свобода	Ss.	σ^2 .	F-набл.	p < 0,001, 01 F-критично	
A	1	1,42	1,42	0,049	11,5	6,9
B	2	486,6	243,3	11,9	7,4	4,7
AB	2	11,2	5,6	0,3	11,5	6,9
Грешка	85	1735	20,4			
Ss Обща		2234				

в) Сравняване на средните величини
 ЛЗП/ДЗП=0,006,

ЛЗП/ЛДЗП=xxx9,19,
 ДЗП/ЛДЗП=xx8,72

3.1. Изследвани са 30 здрави лица, студенти-медици 15 мъже и 15 жени, на възраст $\bar{x}$ =22,6 г., всички десноръки по теста на Annett, 1967, нормална или със съответно коригирана зрителна острота.

3.1.1. Проведен е двуфакторен експеримент, чийто план е на таблица 1а. Използвани са факторите „пол на Ии“ и „зрително поле“, а реплики са правилните отговори, т. е. нарисуваната форма, на която отговаря: на видяната в ЛЗП, в ДЗП или на видяните и в двете ЗП.

3.1.2. Резултатите от проведения експеримент, обработени чрез дисперсионен анализ (Хикс, 1956), са демонстрирани на таблица 1б, а сравняването на средните величини — на таблица 1в.

3.1.3. Анализ на данните. Факторът „пол“ е незначим ($F_A=0,049$), т. е. липсва разлика между мъжете и жените при изпълнение на тази гнозисно-праксисна задача. Лицата от двата пола правилно идентифицират и възпроизвеждат чрез рисуване форми, които по същество са невербални стимули, но могат да бъдат назовани със съответната дума. С този резултат ние се присъединяваме към автори, които не намират различия според пола при изпълнение на подобни гнозисни тестове (McGloue a. Kertesz, 1973).

Вторият фактор „зрително поле“ е силно значим ($F_B=xx11,9$ p < 0,001). Сравняването на средните величини показва, че тази значимост се обуславя

от отношението между ЛЗП или ДЗП спрямо двете зрителни полета — много по-малко правилни отговори са получени при възприемане и точно идентифициране на стимули, появили се в двете зрителни полета. От друга страна, точното възпроизвеждане или нарисуване на форми, видяни в ЛЗП, е в същата степен, както и на тези видени в ДЗП. Този резултат показва липсата на функционална асиметрия между двете мозъчни хемисфери.

По литературни данни, стимулите-форми, които по същество са стимули с пространствени белези, се възприемат по-добре от ДМХ и при БСЗВ трябва да личи приоритет на ЛЗП. Когато се изисква рисуване на видения стимул, както е в нашия експеримент, се включва праксисната функция на ЛМХ към дясната ръка. При такава постановка на експеримента информацията, възприета от ЛЗП, се възприема в ДМХ и трябва да се пренесе чрез *corpus callosum* в ЛМХ, за да бъде правилно нарисувана. Пътят на тази функция в този случай е по-дълъг, в сравнение с рисуването на видения, от ДЗП стимул, който се възприема директно от ЛМХ и без посредничеството на *corpus callosum*, т. е. без удължаване на времето се рисува правилно с дясната ръка. Обяснението за липсващата асиметрия вероятно е свързано с използваната процедура на експеримента. Приоритетът на ЛЗП за невербални стимули, намерен от Китига, се намалява или възможностите на ДЗП се изравняват с тези на ЛЗП, поради по-дългия път на предаване на информацията чрез второто. При процедурата за идентификация на форми се избягва необходимостта от възпроизвеждане и тогава по-демонстративно се очертава функционалната неравностойност на мозъчните хемисфери.

3.1.4. В заключение, подчертаваме значението на процедурата при подобен род експерименти, в случая БСЗВ на невербални стимули, при които може да липсва доминантност на едната или другата хемисфера.

3.2. Изследвани са 12 болни с огнищни мозъчни увреди (ОМУ), от които 6 са с увреда в ЛМХ и 6 — в ДМХ. ОМУ е доказана чрез неврологичен и невропсихологичен статус, електроенцефалография, компютърна аксиална томография, а при някои болни и мозъчна сцинтиграфия. Средната възраст на изследваните болни е $\bar{x}=65$ г., всички десноръки по теста на Annett. Болните са 10 мъже и 2 жени.

3.2.1. Целта на този експеримент е да се прецени възможността на болния, с дефект в едната мозъчна хемисфера, да изпълни задачата за БСЗВ и рисуване на форми, при интактна контралатерална хемисфера. Естествено е да се предположи, че с по-добри възможности ще се прояви здравата МХ, независимо дали е лявата или дясната, още повече че от експеримента при здрави лица не установихме функционална неравностойност. За тази цел бе планиран експеримент с два фактора и планът е показан на таблица 2а. Факторите са „увредена мозъчна хемисфера“ и „зрително поле“. Реплики са правилните отговори, т. е. нарисуваната фигура да отговаря на едната от предявените форми.

3.2.2. Резултатите от проведения дисперсионен анализ (по Хикс) са представени на таблица 2б, а от сравняване на средните величини — на таблица 2в.

3.2.3. Анализ на данните. Факторът „увредена мозъчна хемисфера“ е незначим и това ще рече, че независимо в коя хемисфера е болестният процес, задачата за възприемане и възпроизвеждане (рисуване) е изпълнена почти в еднаква степен. Този факт е потвърждение, че здравата хемисфера винаги има по-добри възможности. При сравняване на средните величини се вижда

демонстративно и статистически значимо предимство на ЛЗП при болните с увреда в ЛМХ ($F=12,0$, $p<0,001$), т. е. когато тестът се изпълнява от дясната здрава хемисфера. В другия случай, когато увредата е в ДМХ, ЛЗП също има известно предимство, но значимо по-леко проявено ($F=5,0$ $p<0,01$).

Таблица 2

а) План на двуфакторния експеримент за БСЗВ при болни с ОМУ

A	A1		A2	
B	B1	B2	B1	B2
Σx	65	43	56	42

Фактор А — страна на ОМУ, А1 ЛМХ и А2 ДМХ
 Фактор В — зрително поле 1 В1 ЛЗП и В2 ДЗП
 Реплики: правилните отговори на 12 болни с ОМУ

б) Резултати от дисперсионния анализ

Източник на дисперсия	Степен на свобода	Ss.	σ^2	F-набл.	$p < 0,001, 01$ F-критично
A	1	4,33	4,33	0,69	8,3
B	1	54,5	54,5	8,62	4,3
AB	1	2,2	2,2	0,35	
Грешка	21	132,7	6,32		
Ss Обща		194			

в) Сравняване на средните величини
 $ЛМХ/ЛЗП/ДМХ/ДЗП=2,13$
 $ЛМХ/ДЗП/ДМХ/ДЗП=0,038$

$ЛМХ/ЛЗП/ЛМХ/ДЗП=xxx12,0$
 $ДМХ/ЛЗП/ДМХ/ДЗП=xx5,2$

Тук, макар че ДМХ е инсуфициентна при наличие на болестен процес, тя доста добре извършва възприемането и възпроизвеждането не се нарушава много.

3.2.4. При болните с увреда в мозъчната хемисфера се долавя тенденция за приоритет на ЛЗП или на ДМХ дори при същата процедура на възпроизвеждане на форми, за която е необходимо участието на дясната ръка.

ИЗВОДИ:

— Процедурата при експеримента с БСЗВ има подчертано значение за проява на латерализация, т. е. доминантност на една от мозъчните хемисфери;

— ЛЗП има предимство при възприемане на стимули-форми при болни с увреда в ЛМХ, но и при увреда в ДМХ;

— Процедурата на експеримента с БСЗВ позволява проявата на латерализация при болни с мозъчни увреди;

— Независимо от изискването да се нарисува видяната форма с дясната ръка, болните с увреда в ДМХ показват възможности, аналогични на тези с увреда в ЛМХ.

5. Изводите, получени от нашите два експеримента, показват различните възможности на здрави и болни хора с огнищни мозъчни увреди да изпълня-

ват тестове за БСЗВ на невербални стимули, при една и съща процедура. Включването на праксисна задача (рисуване) позволява латерализацията на функцията. Освен това при болните се демонстрира предимство на едното (лявото) зрително поле, независимо от страната на болестните изменения. Може би именно при инсуфициенция на едната хемисфера, независимо от процедурата на експеримента, по-лесно се проявява доминиращата за определена функция, хемисфера.

Всичко това, още един път, ни дава основание да подчертаем, че проблемът за функционалната асиметрия на церебралните хемисфери зависи както от факторите на експеримента, така и от обектите — болни или здрави хора.

Сравнителните данни от двете групи изследвани могат да бъдат база за проучване на някои гнозисно-праксисни функции и евентуално за провеждане на тяхната рехабилитация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пенчева, С., Функционална асиметрия на церебралните хемисфери и перцепция на цветове. Сб. Строеж и функция на мозъка, София, БАН, 1982. 2. Хликс, Г., Основные принципы планирования эксперимента, Пер. с англ., М., изд. Мир, 1956.
3. Annett, M., The binominal distribution of right, mixed and left handedness, QJEP, 19, 1967, 327—333; 4. Bogen J. E., R. Dezure, W. D. Tenhouten, J. F. Marsh, The other side of the brain — IV. The A/P ratio, Bull. Los Angeles Neurol. Soc., 37, 1972, 49—61; 5. Cohen, G., Hemispheric differences in serial versus parallel processing — EP, 97, 1973, 349—356; 6. De Renzi E., H. Spinnler, Visual recognition in patients with unilateral cerebral disease — J. nerv. ment. Dis., 142, 1966, 515—552; 7. Fontenot, D. J., Visual field differences in the recognition of verbal and nonverbal stimuli in man — J. Comp. physiol. Psychol., 85, 1973, 564—569; 8. Hannay, H. J., J. P. Rogers, R. F. Durant, Complexity as a determinant of visual field effects for random forms — Acta psychol., 40, 1976, 29—34; 9. Kimura, D., Cerebral dominance and the perception of visual stimuli. — Can. J. Psychol., 15, 1961, 166—171; б) — Manual activity during speaking-I, Right handers — Neuropsychologia, 11, 1973, 45—50; в) — Dual functional asymmetry of the brain in visual perception — Neuropsychologia, 4, 1966, 275—285; 10. Lansdel, H., Effect of extent of temporal lobe on two lateralized deficits — Physiol. Behav., 3, 1978, 271—273; 11. Levy—Agesti, J., R. W. Sperry, Differential perceptual capacities in major and minor hemispheres — Proc. natun. Acad. Sci., U. S. A., 61, 1968, 1151; 12. Levy—Agesti, J., C. Trevarthen, C., Perceptual, semantic aspects and phonetic of elementary language processes in split-brain patients, Brain, 100, 1977, 105—118; 13. McGlone J., Kertesz A. Sex differences in cerebral processing of visuospatial tasks — Cortex, 9, 1972, 31—320; 14. Milner B., Hemispheric differences in the localizations of psychological processes in man — Br. med. Bull., 27, 1971, 272—277; 15. Nebes, R., Hemispheric specialization in commissurotomed man, Psychol. Bull., 81, 1974, 1—14; 16. Patterson, K., L. Bradshaw, Differential hemispheric mediation of non verbal visual stimuli — JEP; Human Percept Perform, 1, 1975, 246—252; 17. Sperry, R. W., Brain dissection and mechanisms of consciousness. In: C. Eccles (ed), Brain and conscious experience, New York Springer, 1966, Lateral specialization of cerebral function in the surgically separated hemispheres—In: The Psychology of Thinking, F. Mcguigan, R. A. Schoonover (EDS), Academic Press, New York, 1973; 18. Umiltà C., S. Bagnara, F. Simion, Laterality effects for simple and complex geometrical figures and nonsense patterns — Neuropsychologia, 16, 1978, 43—49.

HEMISPHERIC LATERALIZATION OF FORMS IN HEALTHY SUBJECTS AND IN PATIENTS WITH BRAIN CENTRAL INJURIES

S. Pencheva

An experimental study of hemispheric functional assymetry at processing nonverbal information is carried out in healthy subjects and patients with brain central injuries. The methods of bilateral simultaneous visual tachiscopic perception of stimuli-forms was applied, by which each hemisphere is perceiving different stimuli through the left and the right visual fields. The lack of any priority of either of the hemispheres was established in the healthy subjects—probably as a result of the change in the experimental procedure, which required reproduction of the stimulus perceived. A tendency was observed in patient—subjects toward leading left visual field at intactness as well as at morbid changes of the right hemisphere.

ОБЩУВАНЕ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В СПОРТНИЯ КОЛЕКТИВ

Ю. МУТАФОВА, С. ИВАНОВ

В съвременната психология проблемът за общуването става все по-актуален и значим. Както при всяка групова дейност, така и в спорта общуването не само е необходимо, но и най-съществен аспект, който характеризира спецификата на дейността на спортиста. Така дейността и общуването са две взаимно свързани категории, между които съществуват много връзки, преходи и взаимопревръщания (Андреева, Г. М., Бучева Л. П., Ломов, Б. Ф.). Единното им действие позволява да се формират и реализират различни по характер, взаимоотношения и взаимодействия между състезателите. В литературата липсва общоприето определение за общуването, затова социално-психологичният анализ на спортно-игровата дейност ни позволява да разглеждаме общуването между членовете на спортния колектив преди всичко като начин на организация и регулация на взаимодействието и поведението на субектите на спортната дейност.

Опирайки се върху резултатите от системни изследвания на спортно-игрови колективи (Ю. Мутафова, 1971, 1974) и върху теоретичните разработки на Б. Ф. Ломов (1981), можем условно да разграничим три вида общуване в спортната дейност:

1. Информационно-организиращо общуване — свързано с приемане и предявяване на информация, която спомага за разпознаването на игровата ситуация и за правилното ориентиране в нея. Този вид общуване насочва взаимодействието на съотборниците към създаването на оптимални условия за приемането на конкретни решения.

2. Регулационно-оперативно общуване — изразява се в конкретни подсъказвания, съвети, изисквания за начина и момента за конкретни действия на отделните състезатели и на целия отбор с оглед технико-тактическия план

на колектива. То е свързано с непосредственото ръководство и активната намеса в дейността; обуславя се от начините на взаимодействие и решаване на проблемните ситуации; проявява се в издаваните указания за действие, в заповедите да се реагира незабавно по определен начин, в ултимативните препоръки при ръководенето на играта. Този вид общуване обикновено е отражение на стила на ръководство.

3. Афективно-оценъчно общуване — отнася се към детерминацията на емоционалната сфера на спортистите и се изразява в одобрението или неодобрението на действията от партньорите, което зависи от особеностите на възприемането им един от друг. Този вид общуване кореспондира пряко с оценките на тяхната активност и с установяването, на тази основа, на взаиморазбирателство и единодействие между членовете на спортния колектив. Позитивно или негативно, афективно-оценъчното общуване е обективен критерий за резултатността на взаимодействието между членовете на спортния колектив.

Обект на настоящото изследване бяха участниците в двете най-големи баскетболни прояви за тази година в нашата страна — международния турнир в София за мъже (13—17. IV. 1981 г.) и в Хасково за жени (8—12. VII 1981 г.). Показател за високото спортно майсторство на изследваните спортисти е фактът, че на състояните се непосредствено след това европейски първенства в Чехословакия (м) и Италия (ж) много от отборите завоюваха призови места.

Първичната информация бе събрана: 1) наблюдение на състезанията и 2) специално съставен от нас въпросник, в който са представени 12 полярни ситуации от спортно-игровата дейност на баскетболистите съобразно посочените от нас по-горе три вида общуване в различни, специфични за баскетболната дейност случаи както по хоризонтала, така и по вертикала. Съставеният по този начин въпросник предварително бе оценен положително от 42 експерти (професионални психолози и студенти по психология IV курс на СУ), 3) помощните методи — частично и косвено наблюдение, беседа, интервю с компетентни лица позволиха доуточняването на основните данни. 4) математико-статистическата обработка на резултатите се осъществи с алтернативен и вариационен анализ, както и с т. н. четириклетъчна таблица за сравняване на описателни признаци.

Анализът на данните позволява да разкрием следните основни механизми на общуване и взаимодействие на отборите.

1. Общуването между състезателите е обусловено от специфичните особености на два основни момента на спортно-състезателната дейност — по време на тренировка и по време на състезание. И в двата случая то е обективно обусловено преди всичко от наличието или липсата на многообрази, съвременни методи и средства за обучение, развитие и изява на спортистите върху основата на тяхната предметно-практическа дейност. Определено може да се каже, че прилагането на нови методи и индивидуален подход, стимулиращ спортистите, има двустранен ефект — професионално израстване на самите играчи с усъвършенстване стила им на игра, плюс духовно обогатяване с нови средства за общуване, начини на живот и мислене, усвояване на нови форми за общуване. Ето защо бихме могли да кажем, че в изследваните отбори от майсторска класа е осъществено общуване, което по думите на К. Маркс, създава „хора от хора“.

II. На табл. 1 са ранжирани трите вида общуване според мнението на изследваните 130 лица (състезатели и треньори). Обобщените данни от отговорите сочат, че повечето от анкетиранияте (70,33%) са почувствували положителното влияние на общуването върху взаимодействието им със съотборниците, че то стимулира спортно-игровата им активност. Според по-малка част (20,33%—26 лица) общуването е изиграло отрицателен ефект върху игровата им изява.

Таблица 1

Оценяване на влиянието на видовете общуване върху спортно-игровото взаимодействие (в %)¹

Вид на общуване	Пол	Мъже		Жени		Общо	
		положително	отрицателно	положително	отрицателно	положително	отрицателно
Информационно-организиращо общуване:	по хоризонтала	71	19	85	3	78	11
	по вертикала	59	33	75	5	67	19
	$\bar{x}$	65	26	84	4	74,5	15
Афективно-оценъчно общуване:	по хоризонтала	35	51	51	33	43	42
	по вертикала	96	2	94	4	95	3
	$\bar{x}$	65,5	26,5	72,5	18,5	69	22,5
Регулационно оперативното общуване:	по хоризонтала	95	5	89	1	92	3
	по вертикала	25	66	61	29	43	47,5
	$\bar{x}$	60	36,5	75	14,5	67,5	25,5
Общо	по хоризонтала	67	25	75	12	71	18,5
	по вертикала	60	33,66	76,66	12,66	65	23,16
	$\bar{x}$	63,5	29,33	75,83	12,33	70,33	20,33

¹ Нулевите отговори са игнорирани.

Положителното въздействие на информационно-организиращото общуване е посочено от най-голям процент състезатели (74,5%—91 лица) и само от 15% — като отрицателно. Този факт бе потвърден както от наблюдението, така и от беседите. Обяснението може да намерим в динамичността на баскетболната игра, при която наблюдаваме голяма подвижност и бърза смяна на ситуацията. Повишената емоционалност води понякога до известна неопределимост на ситуацията. Информационно-организиращото общуване осигурява нагласата към играта, смяната на установките като адекватна оптимална активност на съзнанието, насочено към топката, противника, кошата, съдията, съотборниците и пр. Треньорът и публиката също така влияят определено положително (особено категорично подчертано при женските отбори (табл. 1).

Този вид общуване е основата, благоприятстваща размяната на информация между състезателите. На практика то се проявява в количеството (субективно определено от всеки един като достатъчно или недостатъчно) на контактите със съотборниците (от основния състав, с по-новите членове на отбора, с резервните играчи) и с треньора, от проявения израз на внимание,

помощ, показване и взаимодействие. Налице е съвсем слабо изразена тенденция на предпочитане на съотборниците пред треньора. Формите на проява са вербална, жестава и мимическа.

На второ място е представена ролята на афективно-оценъчното общуване. И това не е случайно, тъй като то засяга детерминацията на емоционалната сфера на спортистите. Оценката на игровата активност е път към формиране на взаиморазбирателство и единодействие в отбора. Този вид общуване отразява благополучието или напрежението при взаимодействието между състезателите. Формите на проява са свързани с различните начини на одобрение или неодобрение действията на партньорите и взаимното им възприемане.

От таблицата проличава особено силното положително въздействие на този вид общуване върху състезателите по вертикала.

На трето място по въздействие състезателите сочат регулационно-оперативното общуване (67,5% положителни отговори и 25% отрицателни). Този факт разкрива важна психологическа особеност на баскетболния спорт: макар и колективна дейност, непосредственото ръководене на играта е свързано с възможностите и изискванията за самостоятелност на мисленето и инициативност, която определя начините за намеса и ръководене на дейността. Особено подчертана в случая е негативната роля при опит за въздействие от страна на треньора, по-силно изразена при мъжете. Формите на проява са свързани с конкретни указания за използване на един или друг технико-тактически прием.

III. От таблицата проличава, че общуването по хоризонтала има по-стимулиращо въздействие (71% положително въздействие и 18,5% посочили отрицателно въздействие) в сравнение с общуването по вертикала (съответно 65% и 23,16%), особено подчертано при I и III вид общуване. Получената стойност за $\chi^2 = 1,18$ при степен на свобода $f = 1$ обаче е по-малка от табличната стойност на $\chi^2 (05)$, даваща ни основание да приемем нулевата хипотеза, която гласи: не съществува статистически значима разлика в оценката на ефекта от общуване по хоризонтала и по вертикала. Явно е, че получената разлика в нашето изследване е случайна. Не трябва да отминаваме и установената тенденция на баланс: според всички изследвани силата на благоприятното въздействие на общуването по вертикала е равно на силата на благоприятното въздействие по хоризонтала — факторът пол.

IV. Видимите разлики, свързани с половия фактор, се оказаха също несъществени, с изключение на негативното въздействие на отрицателното регулационно-оперативно общуване ($\chi^2 = 6,68 > \chi^2(01) = 6,63$) и стимулиращото въздействие на положителното регулационно-оперативно общуване ($\chi^2 = 5,56 > \chi^2(05) = 3,84$).

V. Получената информация и сравняването ѝ по отбори разкри определени различия в особеностите на въздействие на общуване в зависимост от националните, расови и културни особености на състезателите. Съпоставихме отговорите на кубинските (27 лица) и чехословашките (27 лица) отбори: Статистически значима разлика между тях по разглежданите показатели не бе разкрита. Това още веднъж показва, че спецификата на вида дейност, в случая баскетболната дейност, е най-важната обективна детерминанта за проявата на едни или други особености на общуването между състезателите в различни отбори като социално-психологически феномен.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ:

1. Начинът и видът на общуване между състезателите по баскетбол като социално-психологичен феномен се определят от специфичните изисквания на спортната дейност на баскетболистите и не зависи от националните, расовите и културните различия между отборите.

2. Оптималното взаимодействие между състезателите е свързано с наличието на информационно-организиращата и положителната афективно-оценъчна информация.

3. Оптимизирането на регулационно-оперативното общуване в отбора е свързано с възможността да се избегне императивното налагане на мнения и даване на отрицателни оценки както по хоризонтала, така и по вертикала.

4. Особеностите на общуването на баскетболния колектив по хоризонтала и вертикала го характеризират като самоуправляема система, в която треньорът заема специфично място в зависимост от ситуациите на спортно-игровото взаимодействие.

5. Превръщането на баскетболния колектив в устойчива саморегулируема и самоуправляема система е свързано със създаването на такава социално-психична атмосфера на взаимодействие между състезателите, при което преобладават другарството и взаимопомощта, равноправието и съпреживяването, самокритичността и взаимната възискателност и др.

6. Оптималното взаимодействие между състезателите предполага такива форми на общуване, които се определят от т. н. „техника на общуване“ със следните, очертали се в изследването, елементи: убедително и богато на емоции слово; яснота, простота (недвусмисленост) на израза; подбиране на подходящ момент за разговор (както от страна на треньора, така и от страна на съотборниците); внимателно изслушване, зачитане мнението на другата страна; осигуряване на „обратната връзка“ при общуването с оглед намиране на общ език и постигане на взаимно разбирателство.

Получените отговори могат да се екстраполират и върху други колективни спортове като хандбал, волейбол, футбол, ръгби, хокей и др., с отчитане на специфичните изисквания.

Смятаме, че поради важността на този проблем за спортната практика е необходимо да се разработи обобщена концепция за влиянието на общуването върху спортната дейност на състезателите от индивидуалните и колективните спортове с различна степен на овладяност на спортното майсторство. Тази концепция трябва да бъде част от една обобщена теория за ефекта от социално-психичните явления върху активността на състезателите и ефективността на дейността. Изграждането на тази теория е основна и неотложна задача на социалната психология на спорта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреева, Г. М., Социальная психология. М. 1980.
2. Буева, Л. П., Социальная среда и сознание личности. М. 1968.
3. Леонтьев, А. Н., Проблемы развития психики. М. 1965, с. 271.
4. Ломов, Б. Ф., Проблема общения в психологии. М. 1981, с. 104.
5. Мутафова, Ю. Г., Сплоченность как фактор успешной деятельности малой группы. Диссертация. Л. 1971.

Критика и библиография

ОТНОСНО НЯКОИ СЪВРЕМЕННИ БУРЖОАЗНИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ВЪЗГЛЕДИ ЗА ЛИЧНОСТТА

П. В. ВАСИЛЕВ

От идеологическа гледна точка между марксистическата психология и психологията на различните буржоазни школи няма по-ярка разграничителна линия от проблема за личността и нейната същност. Като се почне с определението на понятието „личност“ и нейните основни характеристики и се свърши с факторите, които обуславят нейното формиране и развитие, можем да видим напълно ярко очертана противоположност, която се отразява и върху методиката на изследване на личността.

Ето някои от определенията на личността, които най-често се срещат: „Личността може да се разглежда като конструкция или организация, явяваща се резултат от взаимодействието между вродените предразположения и външните въздействия“¹; „Личността е ансамбъл, образуван от възможности за специфично взаимодействие между самия мен и света“²; „Личността би трябвало да се дифенира като типична система от предразположения към целенасочени реакции“³.

Както се вижда, независимо от различията във формулировките, преобладава становището, че личността е някаква смес от качества или както се изразява Р. Мейли „специфично съзвездие от черти“⁴, които в една част се наследяват (това най-често се счита за най-важното, както ще видим по-нататък) и част от тях се формират под влияние на външните въздействия, между които не се отдава особено предпочитание на обществените въздействия, а още по-малко на обективните обществени отношения (политически, нравствени, религиозни, икономически).

Съвсем друго е становището на марксистическата психология, изразено съвсем кратко, но точно от Б. Ф. Ломов в неговата статия с глобално значение „Личността в системата на обществените отношения“: „Системата на обществените отношения (икономически, граждански, политически и т. н.) лежи в основата на всички личностни свойства“. . . „В субективните цели на личността се отразява обективното съдържание на социалните процеси, участник в които е тя, при това с тази позиция, която тя заема в дадения процес“⁵.

Ясно е, че личността е онова ядро в психиката на човека, което представлява „социалното АЗ“ на човека (К. Маркс), а не съвкупност от качества независимо от неговата социална същност.

За да придадем някаква систематизирана форма на нашето изложение

¹ Поль Фресс, Жан Пиажэ, Экспериментальная психология, М., 1975, с. 277.

² J. Nittin, La structure de la personnalité, Paris, 1968, p. 253.

³ XXII Congrès internationale de Psychologie, Leipzig RDA, 6-12 juillet 1980, Résumés, t. 2, p. 366.

⁴ Психологическая диагностика, М., 1981, с. 118.

⁵ Психологический журнал, 1981, № 1, с. 10—11.

за различните буржоазни схващания за личността, които се проявяват и в конкретните психологически изследвания, ще използваме приетата от С. К. Рошин класификация, която, както сам той подчертава, съвсем не може да обхване всички варианти на буржоазни концепции.*

1. Бихевиоризъм. Известна е основната формула на това направление „стимул-реакция“ и фигуративното определение на личността като „черна кутия“, „празен организъм“ и пр. Разбира се, днес няма автори, които така да излагат тази прастара теория, но основното разбиране за личността като функция на ситуацията, най-често природни и по-малко социални, си остава. Това, което обаче най-често преобладава и като теория, и като практика в изследванията, е робуването на биофизиологичното у човека и представянето му като личностно. От това не се е отърсила огромна част от западните психолози необихевиористи. Това доминира и в практиката на провежданите изследвания. Например изследванията с помощта на теста (или тестовете) на Айзенк така много шествуват, че се създава впечатление за Тайзенщина в конкретните емпирични психологически изследвания, посветени на личността. В същност това, което изследва Айзенк, е преди всичко физиологично и психодинамично и в много по-малка степен психично, а още по-малко личностно-психично. Това най-добре личи както от методиката, която той използва, така и от термините, с които си служи. Както много справедливо се изразява по наше мнение В. С. Мерлин: „От редуccionистки позиции детерминацията на интегралната индивидуалност се определя от закономерностите на един само от нейните нива, най-често низшия. Съществуват теории, свеждащи типове личност до типове на строежа на тялото (Кречмер, Шелдон) или към биологическите особености. Някои автори, например Айзенк, свеждат даже политическите убеждения до психодинамическите особености и конституционалния тип“.⁶ Това е най-общото, което преобладава в западните изследвания и днес. На XXI конгрес по психология (1976 г., Париж) например, само в симпозиумите и работните групи, посветени на личността, имаше повече от 20 изследвания, които използват в един или друг вариант тестове, разкриващи психодинамични особености на човека, представяни като изследвания на личността. На XXII конгрес (1980 г., Лайпциг) тази цифра е много по-голяма.

И което е най-интересното, въпреки че самите автори често виждат несъстоятелността на много от тези методики за изследване, пак продължават да ги използват. Например японският психолог Саичи Курачи пише: „Тестът на Айзенк за характера на младежите е създаден и се ползува в Англия, но когато ще се използва в неевропейски култури, трябва да бъде проучен внимателно и изцяло“.⁷ По-нататък същият автор посочва много случаи, в които се разкрива несъстоятелността на претенциите на Айзенк, че с неговия тест за екстравертност и интравертност може да се разкрият всички особености на личността. Още по-интересна е много по-меката критика на канадските психолози Мартин Морф и Катрин Милър специално върху тестовете на Айзенк и на неговия последовател Грей. В доклада си те правят сравнения

* вижте: Рошин С. К., Западная психология как инструмент идеологии и политики, М., 1980.

⁶ Мерлин В. С., Системный подход к онтогенезу интегральной индивидуальности сб. Психология формирования и развития личности, изд. Наука, М., 1981, с. 88.

⁷ Посоченият сборник резюмета, с. 389.

между резултати от изследвания, които са правили и с двата теста. Заключение им е: „Тези резултати са по-малко убедителни, отколкото ни се иска да бъдат, но те показват, че по-елегантният модел на Грей не е по-пригоден за данните от този на Айзенк“.⁸ Излиза, че колкото и да се усъвършенствуват тестовите на Айзенк от неговите ученици, все продължават да дават „дефекти“, когато се отнася до изследване не на психодинамични и физиологични показатели, а на личностни. Защото личностните показатели съвсем не са физиологични и психодинамични, а показатели от много по-висш етаж в психиката на човека. И това е забелязал много добре западногерманският психолог Джулиус Кухл, който с точни измервания разобличава „непоклатимостта“ на друг автор — Мишел, чиято книга „Характерът и преценката“ преди десетилетие, според него, „разтърси света“. Кухл установява например, че не може да се борави само с нисшите показатели на Мишел, а явно с качества от „висш ред“, когато ще се изследва мотивацията на учениците, когато ги питаме какво искат да правят през свободното време. Оказва се, според него, че „индивидите не само че се различат значително по отношение на познавателните параметри, но и по отношение на параметрите, които използват, и начина, по който ги комбинират, когато решават дали да се заемат или не с дадена дейност“. Този „висш ред“ качества на характера увеличава количеството на обяснимите междуситуационни различия значително.“⁹ Излиза, че не може да се борави с прости параметри (близки до физиологичните и психодинамичните), когато ще се изследва личността и нейното поведение. Явно трябва да се засегнат и качества от „висш порядък“, каквито са ценностните ориентации. Ибо бихевиоризмът трудно може да се съживи въпреки всички опити, които се правят напоследък. Поведението на човека е толкова сложно и многостранно, неговите детерминанти са толкова комплексни и социални, че е дори смешно да се разчита на десетте показателя на Айзенк и 30-те на Кятел, с които да можем да определим дадена личност. Свеждането на личността до най-ниския ѝ етаж — темперамента, което най-често става чрез тестовите на Айзенк, е, най-мекото казано, профанация със самото понятие „личност“.

Основната причина да не си пробива път бихевиоризмът е неговата теоретическа несъстоятелност, неговата грубо физиологическа интерпретация на личността като проста функция на конкретните ситуации, на конкретните обстоятелства, като система от прости физиологични реакции. Най-чист вид на тази концепция, довеждана до математически модел, намираме у Бил Латане от Охайо (САЩ), който се опитва да интерпретира социалното влияние върху личността в чисто бихевиористичен план, като под социално влияние разбира „к а к в а т о и да е промяна в голямото разнообразие от психически състояния, подбуди, емоции, познания, убеждения, преценки и поведение, което се среща в един индивид като резултат от реалното и въображаемото присъствие и действие на други хора“.¹⁰

Според него тези влияния могат да се сведат до следните компоненти: силата (на социалното влияние — буквално физическата сила), близостта (буквално пространствената близост до лицето) и броя на хората, лицата,

⁸ Пак там, с. 387

⁹ Пак там, с. 389

¹⁰ XXI Congrès International de psychologie, Résumés, 1976, Paris, p. 199.

които въздействуват: Излиза, че индивидът реагира точно на социалното влияние в зависимост от това, каква е физическата сила на това влияние, близостта до него (пространствено) и броя на лицата, които му влияят. А самият той сякаш е нищо друго освен реактивно същество, сякаш няма изработени вътрешни ценностни ориентации, които могат да придобият в дадения момент, в дадената ситуация, решаващо значение за неговото поведение и да отхвърлят цялото това непосредствено социално влияние — натиск. Нека си спомним много примери от нашата съпротива, когато само един или двама партизани или нелегални се сражават с цели роти, и то в непосредствена близост с тях и умират, без да променят своите възгледи, убеждения, ценностни ориентации, т. е. своята личност.

II. Друга буржоазна психологическа школа е тази на културпсихологията. Тя дойде да „замени“ фройдизма. Ако за фройдистката школа основните детерминанти на личността са биоинстинктите и преди всичко половият инстинкт, то културпсихолозите обявиха за основа на личността социално-културните диспозиции — социалните норми на обществото. Вродената човешка природа за културпсихолозите е само суров материал, а обичаят дава средствата и чертежа. Човекът според културпсихолозите е продукт на привичките, а не на разума и на инстинкта. Но културната среда се схваща от културпсихолозите само като конкретна демографско-битова среда, в която класовите отношения нямат или почти нямат съществено значение. Общо за всички културпсихолози е схващането, че всяка култура поражда своя, само за нея свойствена типична личност, основните характеристики на която са онези черти, които ѝ обезпечават конформност по отношение на социалните изисквания и норми на тази или онази култура или социална общност. При това обществените изисквания и норми се разглеждат като всеобщи, извънкласови институции. Съгласно културпсихологията, или т. н. „културна антропология“, основен предмет на тази наука е не личността, а културата, която я поражда. От друга страна, „базовата личност“ представлява комплекс от психологически характеристики, обезателно влизащи в структурата на личността на всички или поне на значително мнозинство от членовете на обществото.

При своите изследвания културпсихолозите не търсят типичните различия между личностите от дадена социална група по класов признак, не изхождат от социално-икономическата и историческата действителност, в която израстват дадени личности и социални групи, а от общата културна основа, която разбират най-вече като етническа и битова принадлежност. За тях социалният строй, общественно-икономическата формация, в която се намират хората, изобщо не е предмет на изследване. И естествено е да се учудват понякога, че не намират много резки различия между едни или други изследвани групи лица. Така например Р. Диаз—Гуерро и Вейн Х. Холцман, изследвали различията в развитието на личността на ученици в Мексико и САЩ. Разбира се, те долавят известни различия, но както сами твърдят, те не са особено резки. И според нас това е напълно естествено, защото няма някаква рязка разлика в социалния строй, в социално-икономическата основа на формирането на личността, във възпитанието и т. н. Ако са направили сравнение, както това направи по време на XVIII конгрес по психология в Москва (1966 г.) Юрий Бронфенбренер, като сравни данни от изследвания между ученици от САЩ и СССР, то резките различия веднага ще блеснат.

Подобни изследвания, но вече на студенти, е правил израелският психолог Браули Невон, но не е намерил резки различия между израснали и възпитани в градовете на Израел студенти и тези, които са израснали в кибуците и това също е напълно естествено, защото не ги е търсил в класов разрез, а просто по това дали са от градовете или от кибуците. Но когато се търсят различия между социални групи от различни народности при емигрирането, вече се разкриват интересни данни с много по-голяма научна стойност. Такова е изследването на Пакеко, Лука и Уепнър в Порто Рико. Те проучили младежи-преселници и установили, че завърналите се преселници се чувствуват като отхвърлени в своята първоначална родина, като чужденци в собствената си страна; по отношение на националната им идентичност съществува двойственост — някои от тях не могат да се определят дали са порториканци или са американци и се считат просто за двуезичници. Още по-интересно е изследването на Хофман от Мичиганския университет (САЩ). Той изследвал как отговарят на въпрос, свързан с изгодата да имаш повече деца, различни жени-майки, от различни националности и култури. Оказало се, че трите най-често срещани се причини-мотиви били: икономическата изгода, която варира от 94% в Ява до 6% в САЩ; обич и привързаност — от 66% в САЩ до 13% в Тайланд; удоволствие — от 71% в Сингапур до 9% в Тайланд.

Може да се каже, че културпсихологията е много по-перспективна, отколкото фройдизмът и бихевиоризмът, защото в някои отношения дава много по-научно значими данни и помага да се изяснят някои етнически причини за развитието на личността. Но самата културпсихологическа теория като цяло страда, както вече посочихме, от много сериозни методологически слабости.

III. Едно сравнително по-ново течение в западната психология на личността е т. н. х у м а н и с т и ч н а п с и х о л о г и я. Исторически това течение (появило се в 30-те години и разпространило се през 60-те) идва като реакция на твърде силното противопоставяне между биологическото и духовното при фройдизма и крайно механистичното разглеждане на личността от бихевиоризма. Оттук и названието му понякога като теория за „третата сила“ или „психологическото Аз“. Идеята му основа е идеализмът и по-специално екзистенциализмът. Според това течение у човека има заложени сили по природа и той се стреми да ги развие и актуализира. Обществото и обществените сили или му помагат, или му пречат да се разгърне и актуализира. Маслоу, който се счита за главен представител на това течение, смята, че потребностите на човека са изначално дадени, в това число и такива, като потребността за общуване, любов, уважение, самоактуализация. В същност разликата с фройдизма не е много голяма що се касае за това, че като ядро на личността се считат изначално дадените по природа потребности, но тук поне не се робува на най-низшите потребности, както това е при фройдизма. Маслоу много пише за висшите човешки потребности и особено за естетическите.

На конгреса в Лайпциг (1980 г.) имаше един много ярък представител на хуманистичната психология, но с претенции за първоавтор на нова, при това суперидеалистическа и мистична теория — Масасуке Курода (Япония). Според него наред с „номотетичните“ и „идеографичните“ науки имат право на съществуване и „идеомодифистичните“ науки, в които изследване и изследовател се сливат“. При идеомодифистичните науки няма несъответствие между изследователя и обекта на изследването. Налице е слива-

нето на изследователя и обекта на изследването. . . Целта на идеомодифистичната наука не е обективното познание, а модификацията на дадения обект. Този обект може да бъде вътрешното „аз“, друго лице или обществена организация. Примери за идеомодифистична наука са конфуцианството, таоизмът и зенбудизмът. Те имат две измерения: едното представлява нещо различно от науката (морална психология, религия и т. н.), а другото е самата наука. . . Що се касае до разпространената на Запад психология на Маслоу или хуманистичната психология, клиничната психология, социалната психология, те също така повече или по-малко имат модифистичен характер¹¹.

Приведохме този дълъг цитат, за да се види в чист вид съвременен мистицизиран субективен идеализъм (по-чист дори от този на Беркли), но и за да стане ясно, че хуманистичната психология не е далеч от субективния идеализъм и агностицизъм, щом сам Курода я причислява към „идеомодифистичните“ измислени от него науки.

На конгреса в Париж (1976 г.) имаше също представител на това течение, но той поне се мъчеше да го разглежда в по-критичен аспект и да го редуцира по свое виждане. Това беше Курт Бек от Дукския университет в Северна Каролина. Той счита за философска основа на хуманистичната психология т. наречения антиномианизъм на древните, като прави опит дори за исторически обзор на това учение. Според него като социално движение хуманистичната психология има своите предшественици сред защитниците на антиномианизма, като се почне от древността и се mine през Реформацията и Английската революция. Авторът предлага една своя теория за антиномианизма като социално движение, което оказва своето влияние върху социалната психология. Според него, например, главните противоречия в историята са били между традиционното племенно общество, с добре определени и добре оформени групировки, които имат определена йерархична вътрешна структура, и съвременното общество, където групировките се създават и разпускат с оглед на различни нужди и функции и в които еднаквостта зависи от функцията вътре в обществото, а не от установеното членство в групировката. Тези противоречия пораждат и чувството на безсилие у някои членове на обществото, които се противопоставят на модалните стилове за формиране на групировки. Хуманистичната психология, според него, може да бъде разглеждана и като една реакция срещу измененията в обществото и по-специално срещу моделите на социалната психология, които отразяват тези изменения.

Можем да заключим, че разгледаните западни автори не достигат до правилни общи философски и научни концепции за личността. Това много ярко се проявява както в самите техни възгледи, така и в широката гама изследвания, предприемани от тях.

¹¹ XXII Congr  international de psychologie, Leipzig, 1980, № 1, p. 31.

ON SOME CONTEMPORARY BOURGEOIS PSYCHOLOGICAL VIEWS ON PERSONALITY

P. V. Vassilev

The main variants of the trait theory in contemporary Western personology are discussed in the paper. The reductionism of the behaviouristic personality theory and of the typology of such authors as Sheldon, Kretchmer, Eysenck etc. is revealed. The disregard of the real personality parameters of a higher character, such as value orientation, motivation etc., as well as the underestimation of the social factors which are moulding these parameters, are pointed out. Two other trends in modern psychology of personality, developed under the influence of cultural anthropology and existentialism — the culture — psychological and the humanistic theories of personality, are also discussed and criticized from the methodological positions of the dialectical materialism in psychology.

Научен живот

ОБЩОТО СЪБРАНИЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА АСОЦИАЦИЯ ПО СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ

Създаването на Европейската асоциация по експериментална социална психология през 1964 г. постави началото на организираната дейност на европейските социални психолози. Една от основните задачи на Асоциацията е да съдейства активно за развиване на социално-психологическото познание и за неговото прилагане при решаване на специфичните социални проблеми на европейските общества. Асоциацията подпомага освен това консолидацията на усилията за развиване на европейска традиция в социално-психологическите изследвания и противопоставянето ѝ на експанзивната американска социално-психологическа парадигма.

За период от близо две десетиле-

тия Европейската асоциация по социална психология проведе разнообразна и значителна по обем дейност: организира научни конференции и заседания на работни групи по специфични проблеми на социалната психология, няколко източнозападни срещи, осигуряващи възможност за конфронтация на методологически позиции и изследователски концепции, летни школи за обучаване на млади научни работници в областта на социалната психология; размяна на изследователи, на научни документи и публикации и др. През 1971 г. започна издаването на Европейското списание по социална психология (орган на Асоциацията), както и на поредицата европейски монографии по социална психоло-

гия, които отразяват развитието на съвместните изследвания в Европа.

Безспорно най-значимата проява на дейността на Асоциацията в научно и организационно отношение е свикването всеки три години на Общо събрание на нейните членове. Общото събрание прави преглед на най-новите научни постижения на европейските социални психолози, решава актуални организационни въпроси и избира нов Изпълнителен комитет. Поредното Общо събрание на Европейската асоциация по социална психология се състоя от 5 до 9 април 1981 г. в Съсекския университет, Англия. Участваха над 100 души, социални психолози от почти всички европейски страни, а в рамките на научната програма бяха представени повече от 80 доклада. Интензивната научна работа протече в няколко общи сесии и паралелно заседаващи симпозиуми. Четири от научните заседания бяха председателствувани от социални психолози от социалистическите страни: Ф. Патаки (Унгария), Х. Хибш и М. Форверг (ГДР) и Ст. Мика (Полша).

На първото пленарно заседание бяха представени три основни доклада: М. Яхода (Англия) — „Социална психология и социална политика“, А. Ташфел (Англия) — „Проблемът за социалната справедливост в социалната психология“ и К. Грауман (ФРГ) — „Прецесите на умзаклучение — когнитивен подход“. Мери Яхода постави на разглеждане значими методологически проблеми на съвременната социална психология. Тя заяви, че ентузиазмът на западните социални психолози от периода след Втората световна война сега е заменен с горчиво разочарование по отношение възможностите на социалната психология. В социално-психологическите разработки преобладава формализацията, изследват се тривиални

тези. Авторката подчерта, че добрата социална психология по принцип е центрирана върху проблемите, а не върху методите. Освен това, преди проблемите да бъдат симплифицирани в рамките на научния анализ, те трябва да бъдат разглеждани в тяхната сложност и в широкия им социален контекст. А. Ташфел анализира различията в принципите за справедливост на личностно и обществено равнище, а К. Грауман очерта развитието на когнитивния подход в контекста на историята на социалната психология и новите тенденции и методи в изследването на когнитивните процеси.

Програмните доклади бяха в значителна степен представителни за съдържанието и общия тон на научните обсъждания в рамките на отделните симпозиуми. Основните проблеми, третирани в представените на заседанията доклади, могат да бъдат обединени в няколко кръга.

Значимостта на методологическите проблеми в съвременната социална психология беше подчертана особено силно в докладите, посветени на парадигмите в социалната психология: Ф. Патаки (Унгария) — „Съществуват ли парадигми в съвременната социална психология?“, К. Герген (САЩ) — „Емпиризмът, когнитивният конструкционизъм и езикът на социалното разбиране“, Л. Гарай (Унгария) — „За социалната организация и нейната човешка специфика“ и У. Доаз (Швейцария) — „Равнища на обяснение в експерименталната социална психология“. Някои тенденции в развитието на европейската социална психология бяха предмет на анализ в докладите на А. Палмонари и съавтори (Италия) — „Психолозите и тяхната професионализация“, Р. Фиш и Х. Даниел (ФРГ) — „Тенденции на

изследване в социалната психология — анализ на съдържанието Европейското списание по социална психология (1970—1980)“, Ф. Ерьоц (Унгария) — „Насоки в развитието на социално-психологическата мисъл в Унгария преди 1945 г“. Проблеми на метода и организацията на изследванията бяха поставени в докладите на Х. Шулер (ФРГ) — „Социално-психологическа концепция за етично провеждане на изследванията в експерименталната социална психология“ и на М. Драганов (България) — „Социална идентификация и съдържание на отговорите на изследваните лица“.

В почти всички области на социално-психологическите изследвания като доминиращ се налага когнитивният подход. Значителна част от докладите беше посветена на изследвания на когнитивните процеси: социално познание, социална перцепция, атрибутивни процеси и др. Когнитивната структура и процесите на социалната категоризация бяха предмет на анализ в докладите на У. Ван дер Клот (Холандия) — „Когнитивната структура като медиатор на комуникационното съдържание“, Л. Аркури (Италия) — „Три схеми на социална категоризация в атрибутивната памет“, Д. Капоза (Италия) „Анализ на някои процеси на категориалната диференциация“, А. Муменди и Х. Муменди (ФРГ) — „Консистентността на „аза“ срещу конформизма и чувствителността на „аза“. Специално внимание на атрибутивните процеси посветиха в докладите си М. Кофта (Полша) — „Някои детерминанти на приписаната свобода: ролята на ех post заключенията“, както и представители на английската социално-психологическа школа: Й. Ясперс — „Социализиране на атрибутивната теория“, Р. Ейзер — „От-

въд атрибуциите“, М. Лалйе — „Атрибутивната теория и анализът на обясненията“ и А. Литл — „Развитие на атрибутивните процеси при деца в училищна възраст от Англия и Шри Ланка“. Социалното познание и социалните репрезентации (представи) бяха предмет на обсъждане в докладите на Г. Петерс (Белгия) — „Бележки относно когнитивната и репрезентативната природа на „когнитивните репрезентации“, Й. Тшебински (Полша) — „Текстовете и темите като форми за представяне на „имплицитните теории за личността“ и на Р. де Негри Трентин и П. Салмазо (Италия) — „Развитие на социалното познание: теоретичен подход, основан на текста“.

Социално-психологически аспекти на социалното развитие третираха докладите на П. Робинсън (Англия) — „Развитие на разбирането за реферативна комуникация“, Й. Клейвен (Норвегия) — „Ползуването на библиотеките от децата и „възпроизвеждането на социалното неравенство“, Х. Вайнрайх — Хасте (Англия) — „Моралното разсъждение и юношите като социални теоретици“, Х. Фут и А. Чейпмън (Англия) — „Социално-психологически анализ на половите различия при пътните злополуки с деца“, В. Топалова (България) — „Структура на ценностите в старческа възраст“ и на Р. Охсман (ФРГ) — „Вратата в задгробния живот като фактор, редуциращ страха от смъртта“.

Традиционната в социалната психология проблематика за социалните взаимоотношения беше представена в два плана. Някои особености, характеризиращи процесите на непосредствените междуличностни взаимоотношения, бяха предмет на докладите на С. Дък (Англия) —

„Записки от дневници за развитието на приятелството“, М. Аргайл (Англия) — „Бъдещето на продължителните взаимоотношения“, Е. Кин и А. Чейпмън (Англия) — „Проявление на интимност при нови и при установени отношения“, Й. Карилowski (Полша) — „Към двуфакторна теория на алтруизма“ и Д. Пападополу (Гърция) — „Когнитивен дисонанс в диадите и редукация на когнитивния конфликт“. Уместно е да се отбележи, че засилващата се през последните години ориентация към изследване на реалните социални проблеми в техния непосредствен социален контекст намери израз и в интереса на европейските социални психолози към междугруповите отношения в организациите: Дж. Стефънсън — „Междугрупови отношения и размер на индустриалните организации“, Дж. Уилямс и Р. Браун — „Представява ли груповата идентификация едно и също нещо за всички?“, М. Скипър — „Социални категории, социална идентичност и проявление на социалните нагласи в труда“, П. Алън — „Размер на работната сила и вариации на краткотрайните отсъствия от работа“ (всички от Англия), както и Д. Джованини, Г. Саркиели и Дж. Спелтини (Италия) — „Медицинските сестри с лице срещу медицинските сестри: социална перцепция и социално сравняване в контекста на професионалното обучение“ и Яп Раби (Холандия) — „Образци на влияние в групите и организациите“.

Процесите на социална комуникация бяха предмет на докладите на И. Ердели (Унгария) — „Комуникационни стратегии при междуличностната комуникация в семейството“, Ф. Мерей (Унгария) — „Вариации на маргиналната позиция“ и М. Яримович (Полша) — „Възприеманото собствено и на парт-

ньора различие от другите и отношение към партньора“.

Теоретични разсъждения и резултати от експериментални изследвания по проблемите на социалната справедливост представиха М. Лернер (Канада) — „Теорията за справедливостта“, Х. Крот (ФРГ) — „Емпирично тестване на модела за справедливото разпределяне: формиране на коалиции и определяне на наградите в игрите с три участващи лица“ и Я. Гжелак (Полша) — „Предпочитания, когнитивни процеси и поведение в ситуации на взаимна зависимост“.

Едновременно с разгръщането на изследванията върху когнитивните процеси, през последните години в европейската социална психология се наблюдава настойчиво възобновяване на интереса към биологическите фактори на социалното поведение. По специална покана бяха подготвени три теоретични доклада по проблемите на социалната психология и биологията от английските учени Дж. Крук — „Еволюция на процесите на идентичност в човешката транзакция“, Дж. Майнард Смит — „Има ли еволюционната теория принос за социологията?“ и Й. Ясперс и Л. Ивс — „Генетика и социално поведение“. Особеностите на експресивното поведение бяха предмет на анализ в докладите на П. Кутник (Англия) — „Поведенчески и физиологични аспекти на междуличностните взаимоотношения“, Л. Ван Руйен (Холандия) — „Повторно демонстриране на лица с различен израз и укрепване на атитюдите“, П. Стрингер (Белгия) — „Билатерална лицева асиметрия и приписване на характеристики“ и Р. Милиниemi (Финландия) — „Иерархичните социални ориентации като интуитивни психологически процеси“. С интереса към тази по-обща проблематика се

свързва напоследък и определеното насочване на вниманието към връзката между емоционалните процеси и социалното поведение. Значителна група изследователи анализираха особеностите на социалните образци, регулиращи проявлението на емоциите, невербалната комуникация и други характеристики на протичането на емоционалните процеси в социален контекст: К. Шьорер (ФРГ) — Межкултурни различия в регулирането и управлението на емоциите: едно европейско изследване“, Г. Семин (Англия) — „Социална трансгресия, социална емоционалност и социален контрол“, Х. Елгринг (ФРГ) — „Управляване на емоциите и депресия“, П. Ричи Бити (Италия) — Невербална комуникация и емоции“, както и Х. Брандщетер (Австрия) — „Емоционални реакции към другите хора в обикновени житейски ситуации“, Ж. Ф. Лейенс (Белгия) — „Социалният контекст на възприемането на филмирано насилие“ и А. Съмърфийлд (Англия) — „Видео-обратна връзка и самоконтрол.“

Специално заседание беше посветено на проблемите на приложната социална психология. К. Фрейзър (Англия) представи изследвания върху връзката между социалните нагласи и социалното поведение. „Зеле, аитюди, средства против вредни насекоми и поведение“. Останалите доклади третираха социално-психологически аспекти на политическия живот: В. Вошинска (Полша) — „Политическа култура и ефективност на пропагандата в едно индустриално предприятие“ и Х. Химелуайт (Англия) — „Социално-психологически модел на гласуването: гласоподавателят като консуматор“. Независимо от това, немалка част от докладчиците на другите заседания също така поставиха на разглеждане редица

въпроси на приложната социална психология, свързани с конкретните теми.

Докладите, представени в рамките на научната програма и обсъжданията, очертаха направленията на настоящата вътрешна диференциация на социално-психологическата проблематика, както и налагането на нови области на изследване. В социално-психологическите анализи определено доминира когнитивният подход — както по отношение количеството на представените доклади, така и по отношение на проявения общ интерес към заседанията, посветени на тези проблеми. В същото време известна част от европейските социални психолози проявяват засилен научен интерес към връзката между някои биологични фактори и социалното поведение, към експресивното поведение и емоционалните преживявания.

Методологическите дискусии показаха острата необходимост от развиване на обяснителни модели в социалната психология и от порешително преодоляване на експериментализма и психологическия редукционизъм, които все още представляват съществена характеристика на западноевропейската социална психология. Последните конференции на Европейската асоциация по социална психология потвърждават, че все повече нараства делът на тези членове на Асоциацията, които се интересуват от приложението на социалната психология към реалните социални проблеми. За развитието на този процес немалко значение има активното участие на социалните психолози-марксиста в дейността на Асоциацията.

На общо пленарно заседание членовете на Асоциацията приеха доклада на президента У. Доаз за научната дейност на европейските социални психолози и за ра-

ботата на Изпълнителния комитет през изтеклия период. А. Ташфел докладва относно издаването на поредицата „Европейски монографии по социална психология“ (Издавателство Академик Прес). За период от 10 години са излезли от печат вече 23 тома, като през последните години преобладават публикациите, засягащи реални социални проблеми. Главният редактор на Европейското списание по социална психология А. Упмайер информира относно някои промени в организацията на работата по публикуване на материалите. За сега се приемат за печат по-малко от 15% от предложените материали, тези, които отговарят на диференцирана система от критерии за публикуване на страниците на списанието. Обсъдени бяха също така въпроси на бъдещата дейност на Асоциацията. Лятната школа по со-

циална психология, която се провежда със съдействието на Университета в Екс ан Прованс (Франция), организира обучението на около 50 млади научни работници от европейските страни под ръководството на изтъкнати учени — социални психолози. С голям интерес и одобрение беше посрещнато предложението следващата Източно-западна среща, организирана от Асоциацията, да се проведе в България.

Общото събрание обсъди някои промени в устава на Асоциацията и избра нов Изпълнителен комитет в състав: Волфганг Щрьобе (ФРГ) — президент, Джефри Стефънсън (Англия) — секретар и членове Ханс Хибш (ГДР), Жан Пол Кодол (Франция), Жак Филип Лейенс (Белгия), Аугусто Палмонари (Италия) и Ян Раби (Холандия).

В. ТОПАЛОВА

XX МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО ПРИЛОЖНА ПСИХОЛОГИЯ

От 25 до 31 юли 1982 г. в гр. Единбург — Шотландия, ще се проведе XX международен конгрес по приложна психология.

Международната асоциация по приложна психология е основана през 1920 година от Е. Кланаред. Нейното седалище е гр. Лиеж — Белгия. Адресът ѝ е:

Belgique
47, rue „Cesar Franck“, 4000 — Liège
Association Internationale de
psychologie appliquée.

В асоциацията членуват представители на повече от 90 страни. Основната ѝ цел е да защитава интересите и да обединява усилията на психолозите от цял свят, които се занимават с приложна психология в следните области: инженерна, професионална, клинична, идеологическа, търговска, военна, социална и други.

„Международен преглед по приложна психология“ е периодичното издание на асоциацията. То излиза два пъти годишно на английски и френски език и е един от най-авторитетните източници за научна информация.

Предполагаемата научна програма на XX международен конгрес по приложна психология предвижда в комисии, заседания, работни групи, симпозиуми, семинарни дискусии и свободни срещи да се обсъдят проблеми в следните области: клинична психология, педагогическа психология, индустриална психология, инженерна психология, обкръжаваща среда и психология, приложно-социална психология, включваща криминология и психология на спорта.

Официални езици ще бъдат английски и френски.

Интересуващите се от всякакъв род информация, отнасяща се до XX международен конгрес по приложна психология, могат да пишат на следния адрес:

Scotland
Edinburgh EH 8 9LD
16. George Square
secretariat.
University of Edinburgh,
Centre for Industrial
Consultancy and Liaison
tel 031 — 667 1011 ext 2434 or 2369
Telex: 727442 (Unived G)

СОДЕРЖАНИЕ

1. * * * — Выдающийся ученый и общественный деятель, — академику С. Ганюевскому 85 лет	66
2. Ф. ГЕНОВ — Психические барьеры при внедрении достижений технического прогресса	74
Общая и социальная психология	
3. Б. Ф. ЛОМОВ — Об исследовании законов психики	82
4. Г. МАДЖАРОВ — Динамика психических состояний в туристской группе	93
Педагогическая и возрастная психология	
5. Р. ДРАГОШИНОВА, Т. ТАТЬОЗОВ — Особенности мышления в раннем детском возрасте	99
6. Е. ГЕОРГИЕВА, А. АТАНАСОВА — Овладение психо-педагогической рефлексии — необходимое условие для осуществления учебно-воспитательной деятельности	103
Психология труда	
7. И. ЕВТИМОВ — О технических способностях учеников I-III классов ЕСПУ	109
Медицинская и спортивная психология	
8. С. ПЕНЧЕВА — Латерализация формы у здоровых лиц и у больных с очаговыми повреждениями мозга	113
9. Ю. МУТАФОВА, С. ИВАНОВ — Сбщение и взаимодействие в спортивном коллективе	119
Критика и библиография	
10. П. ВАСИЛЕВ — О некоторых современных буржуазных психологических взглядах на личность	124
Научная жизнь	
11. В. ТСПАЛОВА — Общее собрание Европейской ассоциации по социальной психологии	130
12. * * * — XX Международный конгресс по прикладной психологии	136

CONTENTS

1. * * * — An outstanding scientist and social worker — the 85th anniversary of Academician Sava Ganyovski	66
2. PH. GENOV — Psychic barriers at inculcation of technological progress achievements	74
General and social psychology	
3. B. F. LOMOV — Concerning the study of psychic's laws	82
4. G. MADJAROV — Dynamics of the psychic states in the tourist group	93
Psychology of education and age	
5. R. DRAGCSHINOVA, T. TATYUZOV — Peculiarities of thinking in early children's age	99
6. V. GEORGIEVA, A. ATANASSOVA — Pedagogical reflection and the management of teaching	103
Psychology of labour	
7. I. EVTIMOV — Development of technical abilities in pupils of the grades I-III of the unified high polytechnical school	109
Medical and sport psychology	
8. S. PENCHEVA — Hemispheric lateralization of forms in healthy subjects and in patients with brain-central injuries	113
9. Y. MOUTAFOVA, S. IVANOV — Intercourse and interaction in the sport collective	119
Critique and bibliography	
10. P. VASSILEV — On some views of personality in modern bourgeois psychology	124
Science life	
11. V. TOPALOVA — General assembly of the European Association of social psychology	130
12. * * * — The XX International congress of applied psychology	136